

Володимир Щербина

БОРОТЬБА КИЇВА ЗА АВТОНОМІЮ

«Кієвъ городъ пограничной и другимъ губерніямъ не въ при-мѣръ».

(З реляцій київського генер.-губерн. кн. І. Ю. Трубецького).

Року 1781 Київ відвідав наслідник престолу в. к. Під час прийому, який зробив йому київський магістрат, він дуже уважно розглядав жаловані грамоти великих князів литовських, королів польських та государів російських, що переховувались в скарбовій палаті магістрату, а потім спитав: «кто в подданство російское прежде вошелъ, Кіевъ или Малоросія?», на що міський голова Давидовський відповів: «единовремено»¹. І запитання в. к. і (не зовсім вірна) відповідь міського голови показують, що ці особи розрізняли Київ і «Малоросію», як звали тоді лівобережну Україну, і вважали його за самостійну політичну одиницю. І справді, Київ мав свій особливий політичний лад, що відрізнявся від політичного ладу «Малоросії». Він ще з початку XV ст. користувався магдебурзьким правом, яке було надане йому великими князями литовськими і яке не раз після того підтверджували королі польські та государі російські, і являв собою ніби то автономну республіку². Правила нею виборний одміщан дживотний війт та магістрат, які й завідували всіма справами міської громади—судовими, адміністративними, фінансовими й навіть військовими.

Міщане, себ-то громадяне, дуже дорожили таким станом міста й завзято боронили свої права. Під впливом різних несприятливих обставин—як зовнішніх, так і внутрішніх—магдебурзькі установи поволі губили свій первісний характер і свій внутрішній зміст, але міщане, як і раніше, дуже високо ставили свої права й дбали про те, щоб їх задержати. Магдебурзьке право задержалося в Києві до початку XIX ст. (1834 р.). Отже Київ користувався своїм автономним ладом коло чотирьохсот років.

Оця стаття є спроба дати — оскільки це дозволяють матеріали, які я маю в своїйому розпорядженню—нарис цієї боротьби за задержання свого автономного устрою,—боротьби, яку київські міщане провадили протягом всього того часу, коли Київ мав те магдебурзьке право.

Головні джерела, з яких я користувався, є жаловані грамоти, привілеї, накази й інші офіційні документи, які зазначають права міста. Документи ці я взяв почасти з актових книг та окремих документів київського центрального архіву, але головне з офіційних і наукових видань історичних документів. Крім того я користувався розсипаними в різних виданнях (переважно в «Кієвской Старинѣ» та «Чтеніяхъ

¹ «Кієвская Старина» 1883, VII, сс. 539—562 («Посвященіе Кієва в. к. Павломъ Петровичемъ и в. к. Марією Федоровною—современное описаніе»).

² Що міщане міст, які користувалися магдебурзьким правом, так розуміли своє становище, можна вивести з такого факту: магдебурзький магістрат міста Володимира Волинського називав своє місто «рѣчь посполитая Владимирская» (Архивъ Ю. З. Россіи, часть V, т. I: передмова В. Б. Антоновича, с. 64 і акт № XXXVIII, с. 147).

Общества Нестора Летописца») статтями осіб, що студіювали історію Київ і користувалися з архівних матеріалів. У всіх зазначених джерелах є чимало цінного матеріалу, але вони мають і значні прогалини, а часом навіть з них наводяться тільки цитати. Все це не могло не відбитися на моїй праці, де через те помічається де-яка нерівність у викладі. Взагалі моя розвідка є не більше як спроба розібратися, — оскільки дозволяють матеріали, що мав я в своїх руках, — в цьому питанню¹.

І. Литовський період.

В моє завдання не входить пояснити мотиви, чому русько-литовським містам надавалося магдебурзьке право. На думку вчених, які досліджували це питання, а саме М. Ф. Владимирського-Буданова², В. Б. Антоновича³, О. С. Грушевського⁴, надання магдебурзького права мало на меті охорону торгівлі, що як-раз починала тоді народжуватися, та промисловости, охорону інтересів міщанства від сваволі старост та воєвод і заміну натуральних повинностей грошовими, в чому литовський, а потім і польський уряди завше терпіли нужду. Населення міст дорожило цим чужим йому правом, як гарантією певної самостійности та можливістю хоч в де-якій мірі додержуватися своїх народніх юридичних поглядів.

Простежити історію магдебурзького самоврядування Київ з самого його повстання там зовсім не можливо через брак джерел. Відомий знавець західно-руської історії І. М. Каманін каже: «Внутренняя жизнь Киева со времени подчинения его литовским князьям, при существовании Киевского княжества и позже съ 1471 г., когда княжество было обращено въ воеводство, до самого конца XV ст., отъ котораго дошли уже грамоты Киеву на магдебургское право—совершенно неизвѣстна по отсутствию документальныхъ данныхъ. Несомнѣнно лишь одно, что горожане находились въ полной зависимости отъ воеводъ,—зависимости, отъ которой ихъ впоследствии и освобождаютъ грамоты на магдебургское право»⁵. Тому наш виклад доводиться починати з того часу, з якого дійшли до нас найстаріші грамоти на магдебурзьке право, себ-то з кінця XV століття. Найстаріший з цих документів — «уставная грамота литовскаго великаго князя Александра» київським міщанам 1494 р.⁶. В цій грамоті

¹ Короткий, але дуже вміло зложений нарис історії київського самоврядування дає стаття «Кіевское представительство прежнихъ временъ» (К. Ст. 1882, V, сс. 177—194).

² М. Ф. Владимирскій-Будановъ, «Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ» (Ж. М. Н. Пр. 1868 №№ 8, 9, 11, 12 і окремо).

³ В. Б. Антоновичъ, «Ислѣдованіе о городахъ въ Ю. З. Россіи» (Архивъ Ю. З. Р., Ч. V, т. I, і окремо).

⁴ А. С. Грушевскій, «Города Великаго Княжества Литовскаго въ XIV—XVI вв.». Старина и борьба за старину. К. 19 8.

⁵ І. М. Каманинъ, Новая данная для исторіи Кіевскаго городского самоуправления въ XVII вѣкѣ («Сборникъ статей по исторіи права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями» К. 1904, с. 178).

⁶ Акты Западной Россіи, т. I, № 120.

сказано: «пожаловали мы мѣщанъ кїевскихъ по давному, какъ было при Витовтѣ, бо мы никому новинъ не велимъ уводити, а старины рухати». А тому, що Витовт умер в 1430 р., то заведення магдебурзького права в Київі можна віднести на початок XV ст. Грамота 1494 року була дана на прохання кїївських мїщан і всього поспільства. Вони представили великому князеві лист його батька Казимира IV, короля польського й великого князя литовського, що базувався на розпорядженнях Витовта про те, «какъ службы имъ служити и полаты давати»,—і прохали його потвердити. Магдебурзьке право в грамоті не згадується, але часте згадування вїята та обмеження деяких прав воєводи дозволяють уважати цю грамоту за першій,—що дійшов до нас,—документ на магдебурзьке право. Мїщане звільняються від повинности «рубить городъ», се-то будувати мїські укріплення, сипати стави, стерегти скарб воєводський, піднімати послів лядських, московських, волоських і мультянських, ходити з послами в Орду, ходити в облаву, стерегти «внѣтцевъ», се-то полонених, давати воєводі підводи для поїздок його за дві милі або на лови; звільняються від штрафів, які воєводи накладали за держання вночі вогню в хатах. Що-ж до вїйськової повинности, то мїщане діляться на «ясачныхъ» та «неясачныхъ». Перші мусїли нести вїйскову повинність лише в охороні мїста; якби прийшли звїстки про «поганьство», вони можуть виїздити з мїста лише в такому випадку, коли-б залишили за себе заступника; якби хтось хату спродав, то повинність ця переходить на покупця; коли-б мїщанка одружилася,—то на її чоловіка. «Неясачные» повинні були на випадок вїйни йти й на вїйну. Всі мїщане повинні держати сторожу в полі, направляти мїський мїст, сипати лише один став біля мїста. Крім того мїщане повинні охороняти («стерегти») великого князя, коли-б він приїхав до мїста, і «подымати» послів литовських та ординських. Мїщане звільнялися від деяких повинностей на користь замку, се-то воєводи—сипати стави, топити баню, возити дрова, загоняти товар, але повинні були давати воєводі рїжні «полати». Так, напр., коли прийде з Черкас водою риба, то воєводський «осмничій» (старовинна посада, яка згадується ще в Руській Правді) повинен на березі «обмытити» рибу й «свое десятое» взяти, а як зверху риба прийде, на березі «не обмычивати, а мита свое его на торгу смотрѣть». Судна, що йшли водою вниз, також повинні платити мито. Мїщане також повинні платити мито (натурою) з м'яса, меду й т. ин. і давати воєводі весільну кунцию. З кожної корчми платити 2½ копи грошей¹, а «писчого» грїш, але корчми та крамниці в домах вїята звільняються від «полат». Отже «полати» все-ж таки були досить значні.

Через три роки, в 1497 р. той же самий в. к. Олександр дав кїївським мїщанам жаловану грамоту², яка значно полегшила їхнє становище. Вїйт і бурмістри, і райці, і всі мїщане скаржилися на «ве-

¹ Копя грошей—7½ р. (Антонович, Паны Ходьки. К. Ст. 1882, II, с. 237).

² А. З. Россіи, т. I, № 149.

дикій впадъ» їх міста від «поганства татаръ» і прохали опустити їм мито. Князь згодився й опустив їм мито «вѣчно во вѣки вѣковъ», по всему панству в. к. литовському, и русскому, и жемоитскому, сухимъ путемъ и водою, и по нашимъ мѣстамъ, и по князскимъ, и панскимъ, и по боярскимъ, и по духовнымъ, и по свѣтскимъ, сухимъ путемъ и водою», одначе з застереженням, що коли місто «успоможеться», то міщане підвищать свої «поплаты», так, щоб «и князю было вжиточно и имъ не шкодно». Воевода київський Дмитрій Путятич, видко, подивився на даровані міщанам пільги, як на зменшення своїх прав; він скаржився, що з того часу, як міщане київські дістали «право нѣмецкое»¹, вони «всѣ врьды и пошлины городскіе (себ-то замкові, «воеводскіе») себѣ забрали». Великий князь запитав про це бувшого київського воєводу Юрія Пацевича, який potwierдив заяву Путятича. Треба зауважити, що обидва ці воєводи багато зробили для відбудовання міста по спустошенню його Менглі Гіреєм 1482 р.; з наказу короля Казимира було тоді зібрано біля 20.000 людей з Подніпровських та інших областей західньої Росії, і в перші роки XVI ст. Київ був уже відбудований, за часів воєводи Юрія Пацевича; а за воєводи Дмитрія Путятича був відновлений київський замок². Мабуть цим можна пояснити те, що великий князь поставився прихильно до прохання воєводи. 1499 року в. к. Олександр дав нову уставну грамоту³, де potwierдив багато з прав воєводського правління. На міщан був наложений обов'язок сповіщати воєводу про купців та козаків, що приїздили до Київ, під загрозою 12 коп грошей вини. Осмник воєводи дістав великі права: він повинен був переслідувати аморальні вчинки з «білими головами» (себ-то жінками) й присуджувати винних до заплати вини мітрополітові, як наказував звичай, та воєводі в розмірі 1 коп грошей з християнина і 12 коп з турчина, татарина або вірменина. Той же осмник одержує десятину прибутків з козаків, що їздили по Дніпру вниз по здобич, і мито з риби, що привозилася чи зверху, чи низу—однаково, а саме 6 грошей з бочки, а «отъ вьлыхъ и свѣжихъ десятое», від кожного осетра хребтину або від десяти осетрів—десятого. Продавці хліба повинні платити осмникові «по деньгѣ» що-суботи, а ті, що тільки починали таку торгівлю, платять куніцю й 12 грошей. Осмник судить і на ріці на такому віддаленню, «до которого можна палкою докинути»; він же судить за крадіжки та побій. Отже осмникові віддавалося стягання податків та судова влада. За зламання цих постанов грамота загрожує винним «виною» в 100 коп грошей. Ю. Пацевич нагадав ще про один оригінальний звичай, який охороняв інтереси фіску. Коли купці, що їдуть з Київ, щоб зменшити розміри мита, занадто навантажать свої вози, і тому віз поломиться, не доїжджаючи до Золотих воріт—на одному шляху, або

¹ Це перша відома нам згадка про магдебурзьке право, яка одначе вказує на більш раннє дарування його.

² Фундуклей, Обозрѣніе Києва въ отношеніи къ древностямъ, К. 1846. с. VI, 3.

³ Акты З. Россіи, т. I, № 170.

річки Почайни—на другому, то цей поламаний віз разом із крамом забирається «на воеводу». Великий князь затвердив і цей звичай, а також обов'язок для лучників, ковалів і чоботарів давати воєводі свої вироби. Коротко кажучи, міщане, не зважаючи на дарування їм «підмецького права», віддавалися на повну волю воєводі та його осмникові.

Міщане не залишили так цих постанов і в 1503 р. звернулися до великого князя з скаргами на того-ж воєводу Д. Пугятича. Воєвода, скаржилися війт і всі міщане, обтяжує їх підняттям послів, обов'язком охороняти їх майно, приставкою підвод для гонців воєводських; а особливо скаржилися на «кривды и втиски и драпежства отъ тивуновъ кіевськихъ» (очевидно так названі згадані раніше осмники воєводські).

Скарги ці мали повний успіх. Великий князь згадав вірну службу князя та їх «впадокъ отъ поганства татаръ» і грамотою на ім'я Д. Пугятича¹ звільнив їх від усіх «тяжкостей» і «на вѣки вынулъ ихъ» з тивунських рук. З цього часу—сказано в грамоті—«тивуну не надобно съ нихъ некоторыхъ пошлинь брати и судити ихъ и рядити». Крім того «всѣ живущіе въ Кіевѣ бискупыи и митрополичьи и воеводиныи и архимандричьи, и князєскіе и панєскіе и иные прихожіе люди должны нести службы и поплаты мѣстскіе» нарівні з міщанами. Між цими людьми названі й ремісники «золотари, и кравци, и кушнеры, и ковали, и шевци, и винники, и хлѣбници, и перекупники, и рыболовы». Це перша згадка в грамотах про ремісників, які, можливо, вже мали в ті часи цеховий устрій, і тепер як-би долучалися до міщанської громади.

В 1506 р. помер в. к. Олександр. Міщане звернулися до його наступника—його брата Сигизмунда I з проханням про потвердження прав, наданих небіжчиком, додавши до цього скаргу на «новину», що її завели воєводи—заборону тримати вночі світло під загрозою вини в 12 коп грошей. Ця постанова, мабуть, особливо дошкуляла ремісникам, які працювали й вечерами. Король і в. к. Сигизмунд I жалованою грамотою² потвердив їхні права, а що до «новини», то, обміркувавши це питання з панами радами, постановив, що більш «не надобѣ воеводамъ той вини брати, только въ корчомныхъ домѣхъ лѣтѣ, коли вже ночи малыи бувають, не надобѣ никому съ огнемъ пити, а купцы и ремесленники мають огонь завжди держати, коли хочачи».

В 1514 р. той же король Сигизмунд I новою підтверджуючою грамотою³ потвердив дароване раніше магдебурзьке право, і в цій грамоті дуже докладно зазначив права й обов'язки міської людности. Війт і міщане долучили до свого прохання привілей короля Олександра (він до нас не дійшов) на «право нѣмецкое, то-єсть майтборское», додавши, що «покойный король въ нѣкоторыхъ рѣчахъ многихъ того

¹ Акты З. Россіи т. I, № 207.

² Акты З. Россіи т. II, № 3.

³ Акты Южной и Западной Россіи т. II, № 103.

права не хотѣль имъ держати» (себ-то ламав його). Сигизмунд, зважаючи на вірну службу киян і на шкоди, які вони терплять від ворогів на тій Україні, і бажаючи, щоб «мѣсто это людьми и пожитками ширилося», potwierдив їм у повній мірі користування магдебурзьким правом. В цій грамоті дуже докладно зазначені права міщан: тому вважаємо за потрібне навести почасти навіть дословно її зміст. «Право нѣмецкое, реченое Майтборское, дали есмо вѣчно», сказано в грамоті, «мѣсту нашему Киеву и всѣмъ мѣщанамъ, нынѣшнимъ и напотомъ будучимъ въ немъ, Римское вѣры и Греческое, и Арменское, какъ мѣсто наше Виленское то право маеть и вживаеть; а отъ правъ Польскихъ, и Литовскихъ, и Русскихъ, и всѣхъ обычаевъ которые были тому праву на переказѣ, ихъ вызволяемъ. Такожъ ихъ всѣхъ мѣщанъ, нашихъ отъ всякого права, и моци, и насилія всѣхъ подданныхъ нашихъ, отъ воеводъ, и отъ судей отъ всѣхъ посполите вриадниковъ нашихъ вызволяемъ. О дѣлахъ великихъ и малыхъ, о злодѣйствѣ, о розлитіи крови, о мужобойствѣ, о пожоги, и втятъи члонковъ, и иныхъ всякихъ проступкахъ позваны предъ нихъ мають оповѣдати передъ войтомъ, который будетъ, а войтъ ни передъ кѣмъ инымъ, только передъ нами, не иначе, только ихъ же правамъ нѣмецкимъ маеть отповѣдати, и то если бы былъ предъ насъ позванъ нашимъ листомъ. Также маеть войтъ того мѣста нашего въ дѣлѣхъ головныхъ и иныхъ всѣхъ члонковъ вышеписаныхъ суполную моцъ судити, посудити, карати и стинати и на колъ бити и тошити, какъ тое право нѣмецкое майтборское во всѣхъ члонкахъ держитъ и вказуетъ. А винъ никоторыхъ они не мають платити».

Ця-ж грамота дає міщанам виключне право держати шинки, продавати в них горілку, пиво, мед та вино, і прибутки, що від цього будуть, вживати на потреби міста. Вона дає їм також право держати крамниці різного роду й мати воскобойні, платячи з кожної крамниці 2 кони грошей. Крім того на допомогу місту установлюються дві ярмарки—«О трехъ кроляхъ и на Матки Божой рожество»—кожна на тиждень (до октави). Потім potwierджуються пільги, які були надані грамотами Олександра,—про звільнення від мита, від піднімання послив, від утисків тивунів, від штрафів за держання вогню в хаті. Але на міщан кладуться де-які обов'язки відносно замку, а саме—сторожа в полі від Татар, погоня за ними, сторожа нічна й «кликанье» в замку і де-які податки на користь скарбу. Грамота 1514 року базується на якійсь грамоті Олександра, яка, очевидно, до нас не дійшла. В де-яких пізніших грамотах посиляються на грамоту 1516 р., де права війта зазначаються ще ширше: його суду підлягають не тільки міщане, але й шляхтичі й інші особи, що не підлягають магдебурзькому праву; всі ці особи віддаються одначе «подъ власть и послушенство мѣстское, а отъ власти и послушенства воеводъ и другихъ урядниковъ увольняются». Ніхто з урядників замку київського й особливо згаданий «осмничій» «жадной трудности не дерзають затѣвати, и отъ нихъ жадныхъ податей вымогати».

Та міщане не задовольнилися одною королівською грамотою й стали

вимагати від воєводи Андрія Немирича заяви про те, що він уже не буде втручатися в міщанські справи. Немирич був змушений згодитися і в 1518 р. дав уставну грамоту¹, де докладно переказав зміст жалованих грамот Сигизмунда, який «отдалилъ всѣ вранды городовые отъ замку и далъ имъ мѣщанамъ къ ратушу своему вживати»,—і при цьому знову перераховано цехи, що переходили під оруду магістрату: кравці, кушніри, шевці, постригачі, золотарі, стрільники, винники, мучники, ковалі, рядовниці. Але в той же час Немирич зауважує, що «господарь выпялъ на замокъ по два ремесника, и если бы потреба господарская и замковая вказывала, а не наша, tedy они всѣ мають робити безъ всякой мѣстской вымовки. А плотниковъ господарь мѣщанамъ не поставилъ, и они обязаны къ замку служить и городского присуду вживати». А во всьому иншому воєвода кориться волі короля, все передає ратуші й надалі обіцяє «ни въ которые вранды не вступати».

Отже воєвода старався задержати хоч невеличку частку влади, що належала йому раніше. Але з пізніших документів можна зауважити, що він цим не обмежувався й дозволяв собі вчинки, що викликали нові скарги. Це доводять дві грамоти того-ж короля Сигизмунда з 1522 р.— київським міщанам² і з 1523 р.—воєводи Немиричу³. Перша грамота категорично звільняє міщан від піднімання послів, всі видатки по цьому повинен нести воєвода за рахунок скарбу, а як у нього не стало-б на це грошей, він повинен позичити гроші у приватних осіб і повідомити про це короля, а король накаже повернути гроші з скарбу. В другій грамоті король нагадує воєводи, що він уже зазначав йому його права й обов'язки, а він ламає їх і на це тепер скаржаться війт і міщане. А саме: воєвода вимагає, щоб міщане, що й коня не мають, йшли в погоню за Татарами, відбирає у міщан коней та зброю, примушує стерегти полонених, бере безплатно живність, бере мито дров'яне та січне, роздає «дворнище мѣстскіє, и выгоны, и пахотныя земли» стороннім особам, кликунів замкових б'ють і примушують чистити смітники («подъ узводомъ чистити») і т. ин. Тому король наказує воєводі надалі «никакихъ кривдъ и тяжкостей не чинить, и мѣщанъ кievскихъ во всемъ подлугъ привилея, который имъ на право магдебургское данъ, заховывать».

В 1529 р. король Сигизмунд I новою потверджуючою уставною грамотою мешканцям київської області⁴, знову категорично потверджує права київських міщан і закінчує грамоту такими промовистими словами: «А естли бы воеводы наши Киевские нынѣшние и потомъ будучіє, хотѣли имъ въ чемъ кольвекъ кривду и утиски вчинити, tedy мы и потомковє наши будемъ повинни того боронити и не допускати никоторыхъ члонковъ съ тыхъ правъ рушити и предѣся

¹ Акты Ю. и З. Россіи, т. I, № 68.

² Акты Ю. З. Россіи, т. II, № 106.

³ Акты Ю. и З. Россіи, т. II, № 108.

⁴ Акты Западной Россіи, т. II, № 164.

маємъ ихъ суполнѣ а моцнѣ держати и боронити, абы были въ тыхъ вольностяхъ захованы и ни въ чомъ не рушоны на вѣчные часы».

1542 р. Сигизмунд I видав нову грамоту¹, де потверджує права, надані Києву його братом Олександром. Дана ця грамота з приводу справи, дуже характеристичної для тих часів. Київські міщане їхали в міських справах до Львова, маючи при собі привілей короля Олександра. В дорозі на них напали Татари й відібрали привілей, при чому одірвали печатку, що була прикріплена до привілею на шовковому шнурку. Міщане, що дуже дорожили привілеєм, де був підпис короля, за значні гроші відкупили у Татар привілей і представили його королеві, прохаючи потвердити його. Король задовольнив їх прохання і в своїй грамоті цитував надіслану йому грамоту Олександра². Майже дословний переказ цієї грамоти (з оповіданням про пограбування міщан Татарами) уявляє грамота 1545 р.³, яка була видана Сигизмундом II Августом ще за життя батька (Сигизмунд I помер у 1548 році), яко великим князем литовським. Нарешті в тому-ж таки році Сигизмунд II Август дав нову жаловану грамоту⁴, де потверджував надане Олександром звільнення від мита під загрозою штрафу в 1.000 коп грошей, які будуть стягнуті з маєтків винних у порушенню цього права.

От який зміст грамот литовського періоду. З цих грамот можна бачити, що великі князі литовські, з указаних вище мотивів, старалися захищати інтереси міщанства, тим більше, що на Київ тоді часто нападали Татари, і це дуже тяжко відбивалося на людності його. Але рівночасно князі змушені були—з огляду на неспокійні часи—підтримувати інтереси й воєвод, яким була доручена охорона держави. Тому інтереси міщан часто порушували, і це змушувало їх звертатися до королів із скаргами та проханнями про потвердження своїх привілеїв.

II. Польський період.

1569 р. Велике Князівство Литовське з'єдналося з королівством Польським (Люблинська унія), при чому українські землі разом із Києвом відділені від Литви й прилучені до Польщі. З цього приводу Сигизмунд Август дав Києву нову жаловану грамоту⁵, яка є дословним повторенням грамоти 1545 р., але з дуже оригінальним мотивуванням, а саме—ніби-то міщане прохали переписати й потвердити грамоту з огляду на те, що «повѣтъ и воеводство Кіевское до короны польской привернено и, яко члонокъ отъ натурального тѣла своего оторваній, зново до того-ж кролевства прилученій». Важко тепер сказати, чи дійсно міщане міста Києва так розуміли своє прилучення до Польщі, але, знаючи, якими засобами була здійснена Люблинська унія, можна при-

¹ Актковыя книги Кіевского Центрального Архива, № 3503, документ № 1.

² В цій та дальших грамотах магдебурзьке право називається дуже дивним ім'ям «Атеотоницкое» (певно тевтонське).

³ К. Центр. Архив, книга № 3503, документ № 2.

⁴ Акты Ю. и З. Россіи, т. I, № 113.

⁵ К. Ц. Архив, кн. № 3503, документ № 4.

пустити, що в Київї, під тиском обставин, утворилася певна партія серед багатих міщан, яка з особистих мотивів співчувала цьому з'єднанню. Після унії від Сигизмунда Августа дійшла до нас ще одна грамота з 1570 р.¹, яка потверджує порядок обрання вїйта,—порядок, що існував і раніше, а саме—«мїщане которые подъ правомъ майдеборскимъ сидятъ, обравши людей добрыхъ, годныхъ чотырохъ особъ на тотъ урядъ войтовскїй, изъ нихъ одного намъ, господарю ихъ, просити будуть, а мы зъ ласки нашої господарскої того имъ за вїйта листомъ нашимъ потвердити маемъ».

Стефан Баторїї на початку свого панування в 1576 р. особливим привілеєм² потвердив всі попередні права Київ̄а. Але, видно, ці права й далі ламали, бо міщане й далі протестували проти цього. Це можна зауважити з наказної грамоти короля славному воєводи київському кн. Костянтинові Острозькому, яка була дана в тому-ж 1576 році³. Грамота ця написана в тоні надзвичайної шаноби до нього («свельможному князю, упрїїме намъ милому, ласка наша королевская»), але все-ж таки вона визначає ламання воєводою прав міщан і вимагає, щоб цього надалі не було. Вимоги ці можна звести до 4-х пунктів: 1) міщанам, що несуть вїйськову службу при замку, а також тим, що обрані на уряд, хоч би вони потім його й втратили—повинна присудатися шляхецька нав'язка (штраф за безчестя) 5 коп грошей, водле Статуту; 2) купці, що приїздять до Київ̄а, підлягають «присуду мїтскому», а не замковому; 3) ці купці й жида не мають права «сидѣть на клѣткахъ» (себ-то в крамницях) і продавати «на локоть и фунтъ и золотникъ», бо це «причиняло бы шкоду» міщанам; 4) міщане мають право вїїжджати в «пущи господарскїя, князскїя, панскїя, землянскїя и духовнїя» за п'ять миль від міста й брати дерево на будування й дрова, а воєводи повинні їх захищати й не дозволяти їх грабувати. В цїй грамоті звертають на себе увагу два пункти—перший і четвертий. Перший власне є змагання міщан до зрівняння в правах з польською шляхтою, на підставі Статуту, четвертий є останній відгомін старовинного громадського землеволодіння.

Наступник Баторїя Сигизмунд III в 1589 р. потвердив усі попередні привілеї міста⁴, а в 1605 році дав Київ̄у грамоту⁵, яка була викликана спеціальним питанням, але містить у собі й потвердження прав міста. До нього не раз зверталися міщане київські, прохаючи відновити замок «въ нивецѣ обернений» від пожежі. Воєводи, не зважаючи на накази королівські, замка не відновляли, а тим часом містові загрожували Татари. Міщане вирішили сами той замок «спаляти дубовими встрожить и забудовать» і тільки прохали, щоб це не стало їхнім обов'язком надалі. Король задовольнив їхнє прохання й наказав воєводам захищати їх «старожитныя права», яко людей вільних, «у правѣ майдебурскомъ сїдячихъ».

¹ А. Ю. и З. Рос., т. I, № 155. ² К. Ц. Архив, книга № 3503, документ № 7. ³ Акты З. Россїи, т. III, № 72. ⁴ К. Ц. Архив, кн. 3503, докум. № 12. ⁵ Сборникъ Муханова. М. 1836, докум. № 94.

1606 р. була дана на прохання вїйта, бурмістрів та лавників і всіх міщан київських—нова грамота ¹, яка потверджувала звільнення киян, яко «людей украинныхъ», від виплати мита й поголовщини в Короні польській та у великому князівстві Литовському під закладом 1000 коп грошей «в листах предків наших описаним». Не можна не зазначити при цьому, що перший Лжедмитрий поширив це звільнення київських міщан від мита і на всю Московську державу. В жалованій грамоті його 1604 р., яка була дана у Вишгороді ², цей привілей мотивований тим, що міщане київські на свій кошт зробили перевіз через Дніпро, і що місто київське дуже великі шкоди понесло через перебування його з вїйськом в місті, а також від переправи. Певна річ, що практичного значіння ця грамота не мала, але вона цікава тим, що показує, як міщане користали з кожної нагоди, щоб здобути собі певні шільги та права.

1615 р. Сигизмунд потвердив ³ право на вільну торгівлю міщан присуду та послушенство замкове нарівні з міщанами «права майдеборского вживаючихъ». При цьому перелічується, чим ці міщане займаються. Це «люди ремесла кравецкого, швецкого, кушнірського, слюсарского, ковальского, римарского, постригацкого и иншого вшелякого», себ-то майже ті самі розряди, які ми бачили в грамотах 1503 та 1518 рр., в яких іде мова про ремісників магдебурзького права. З цього ясно, що в Київї були міщане різних розрядів—магістратські, замкові, біскупські, монастирські, зем'янські. Де-які відомості про них і про боротьбу з ними міщан магістратських дає І. М. Каманін в названій вище статті ⁴, долаючи, що з 1621 р. влада старалася зробити край такому роздробленню. Але ці заходи влади мало помагали, хоч і потверджувалися п'ять разів: в 1622 р., 1645, 1649, 1650 та 1652 рр.—себ-то майже напередодні переходу Київ за руку московських государів, який зробив відразу край поділу міщан на різні підсудності. Дуже заваджали торгівлі київських міщан найжджі купці й особливо євреї. Сигизмунд III в 1619 році особливим привілеєм ⁵ заборонив найжджим купцям сплянитися в приватних домах. Вони повинні були сплянитися в гостинному домі, перебувати в Київї не більш як один день, провадити торговельні зносини лише з міщанами; вступати в торговельні зносини поміж себе їм було заборонено. Євреям же як-найсуворіше було заборонено селитися й набувати доми в Київї, де-б це не було: «подъ правомъ мѣстскимъ, замковымъ, бискупскимъ, на грунтахъ митрополіччихъ, архимандріччихъ, кляшторскихъ, шляхетскихъ, козацкихъ и иншихъ». Коли-ж якийсь свавільний та упертий єврей переступить цю постанову, то уряд замковий повинен забрати у нього все його майно та крам і половину залишити при собі, а другу передати до ратуші, про що єврей «упоминати не долженъ вѣчными часы». Ця постанова мотивується тим, що «не жидами, а людьми украинскими» місто поширювалося й множилося.

¹ Сборникъ Муханова, докум. № 95. ² Акты З. Россіи, т. IV, № 161. ³ Архивъ Ю. З. Россіи, ч. V, т. I, № XXXI. ⁴ «Сборникъ статей по исторіи права» присвячений М. Ф. Владим.-Буданову, сс. 181—184. ⁵ Сборникъ Муханова, докум. № 115

Наступник Сигизмунда III, Владислав IV на початку свого панування в 1635 р. новим привілеєм¹ potwierдив права Київ. В цьому привілею є покликання на де-які розпорядження, що до наших часів не збереглися, а саме про плату з корчем, медових, винних та пивних в розмірі 800 коп гр. (в більш ранніх грамотах плата була призначена в $\frac{1}{2}$, а потім у 2 копи грошей з кожної корчми). В 1645 р. Владислав окремою грамотою² установив для війта («юргельт») (платню) в 500 злотих польських з «сировентовъ» ратуші. Перший війт, що скористав з цієї королівської ласки, був «славетний Андрій Ходика». Нарешті в тому-ж 1645 р. Владислав видав окремого привілея³, де дозволив приймати «подъ право мѣстское» прийшлих людей, які «въ Киевъ приѣдутъ и на жилище осядутъ» і заборонив турбувати їх під виною 10 тисяч злотих польських. Цей наказ зруйнував замкнутий характер міської громади й промощував широкі шляхи для зміцнення польського елементу серед населення міста.

Останнім документом часів польського панування є привілей короля Яна-Казимира 1650 р.⁴ В цьому розмірно великому привілею наводиться ряд цитат з попередніх привілеїв і наслідок сказано: «Мы Янъ-Казимиръ (йде титул) на униженное и покорное челобитие вышечреченныхъ посланниковъ города нашего Киева, имянемъ того жъ города чинячихъ, такожъ имѣя възглядъ и милостивое призрѣніе на гражданъ города тамошняго, которые въ сіе время наѣздовъ козацкихъ постоянно и непорочно вѣры намъ и рѣчи посполитой, какъ намъ то достаточно отъ пановъ радъ нашихъ подлинными сказками объявлено, додерживаютъ, и къ тому додержанію хотя ихъ приводити, чтобъ тотъ городъ, а напаче въ сіе время нынѣшній войны и замѣшанья изнищенное и изубоженное умноженіе свое повседневно принимало, и для того права и привилія ихъ такъ давные, какъ и нынѣшніе, утверждаемъ и укрѣпляемъ симъ листомъ нашимъ».

Розглянуті нами грамоти польських королів значно відрізняються від грамот великих князів литовських. В становіщі міста зайшли великі зміни: поширювалася торгівля й промисловість, напади Татар припинилися, місто, як і інші українські землі, було віддане під зверхність Польщі. Польський уряд старався відмінити склад людности й підкупати її потвердженням старих прав і даруванням нових (шляхетство). Це деморалізувало певну частину міщанства, але маса енергійно боролася за свої національні та духові інтереси. Доказом цього може послужити заснування на початку XVII ст. Богоявленського братства, під «уписомъ» якого знаходиться «безчисленное множество» прізвищ⁵ і рівночасно з цим заснування і успіхи братської школи, перед якими—під натиском міщанства й козаків—змушений був відступитися свого навіть і Петро Могила.

Яскравий образ тодішнього життя в Києві дає стаття В. Б. Антоно-

¹ К. Ц. Архів, кн. 35 З, докум. № 30. ² К. Ц. Архів, кн. 3503, докум. № 36.

³ Сборникъ Муханова, докум. № 143. ⁴ Акты Ю. и З. Россіи, т. X, № 13, X.

⁵ Памятники Киевской Археограф Ком., т. II, с. 48.

вича «Паны Ходьки»¹,—орударі міського самоврядування в Києві в XVI—XVII ст. Нам здається лише, що вельмишановний вчений занадто згустив фарби, малюючи Ходик, як типових представників тодішнього київського міщанства. З самої статті можна побачити, що серед міщан була сильна партія, з якою Ходикам доводилось боротися за ввійтвство, і то не завше успішно. За вїта у Києві в 1522 р.,—каже В. Б.,—був представник партії старожилних міщан Яцько Балика, якого при нормальному ході справ, протягом 18 років, не могли скинути з посади прихильники Ходики. Лише 1613 р., після смерти Балики, завдяки могутній допомозі тодішнього воєводи київського Станислава Жолкевського кандидат меншости Федір Ходика був затверджений на посаді вїта, більшість обрала сина Яцька—Дениса Балику. Але у 1618 р., як пішов Жолкевський, Федір Ходика змушений був одмовитись від ввійтвства, і посаду цю дістав, як представник народньої партії, Семен Меленкевич. Наприкінці 1621 р. Федір Ходика, правда, знову зайняв посаду вїта, але своїм протегуванням унітам він викликав страшенне незадоволення серед міщанства та козаків. Вибухло повстання, й під час його Федора Ходику «бросили въ Днѣпръ воды пити». Після Федора Ходики один час був за вїта син його Йосип, але після смерти його на вїта був обраний Самуїл Мехедович. Лише як умер Мехедович, король затвердив молодшого сина Федора Ходики, Андрія. Це було 1644 р.—напередодні повстання Богдана Хмельницького. Становище вїта та його партії,—каже В. Б.,—стало дуже тяжким. Де-які члени магістрату,—скаржився потім Ходика,—змовилися проти вїта й вирішили не тільки скинути його з уряду, але також відібрати майно його і навіть життя. Довгий час вїт змушений був переховуватися, і врешті, на початку 1649 р. підписав, що зрікається посади вїта й визнає незаконними всі свої вчинки й розпорядження, які він зробив протягом чотирьохлітнього кермування містом. Посаду зайняв тоді представник народньої партії Богдан Самкович.

Всі наведені факти, взяті з названої вище статті В. Б., на нашу думку, вказують на те, що Ходики не були типовими представниками тодішнього київського міщанства, і що діяльність їх викликала з боку того-ж міщанства цілком негативне відношення.

III. Руїна.

Повстання Богдана Хмельницького, змінивши становище всеї України, не могло не відбитися й на становищі Києва. Можна було чекати, що Київ, звільнившись від польської зверхности, стане знову політичним центром України. Так очевидно думав і Хмельницький: «Мій Київ. Я пан і воєвода Київський!»—казав він польським комісарам на початку 1649 р.—коли почалися перші переговори про за-

¹ Київ. Стар. 1882. II і в «Монографіяхъ по исторіи западной и Юго-Западной Россіи», Київ, 1887.

мирення. Два рази в'їжджав Б. Хмельницький урочисто в Київ, де його з захопленням вітало населення київське. «Лише берла та корони бракувало йому,—каже сучасник,—щоб бути справжнім монархом». Але під час дальшої боротьби становище міста перемінилося. В Зборовській умові Київ не згадується, але сказано, що гетьманові, яко голові війська запорозького, віддається Чигирин¹, а в Білоцерковському трактаті сказано: «Кієвъ есть городъ столичный судебный, мѣщане кієвскіе должны будутъ сохранитъ неприкосновенно свою жизнь, честь, личныя права и имущество: въ немъ должно быть записано въ реестръ какъ можно меньше козаковъ. Чигиринъ долженъ оставаться при гетьманѣ»². Проте Хмельницький і далі дивився на Київ, як на свою столицю й далі піклувався за нього. До 1652 р. відноситься цікава охоронна грамота Київу³, де Б. Хмельницький каже, що бере під свою оборону «мѣсто свое столечное»—Київ, з огляду на те спустошення, яке потерпіло місто від Ляхів (похід Радзивіла 1651 р.), і забороняє козакам, ідучи до війська або вертаючися, заходити до міста або користуватися його перевозом. Що-ж до козаків, яких гетьман посилав з листами, то вони не повинні вимагати нічого, крім зазначеного в самому листі; за порушення цієї постанови винним загрожує шибениця. В 1655 р. Б. Хмельницький на прохання самих князів повторив цю заборону, але в цій грамоті він уже не називає Київа своєю столицею і дає право магістратові карати винних, не звертаючися до гетьмана⁴. Київ у цей час був уже під зверхністю московського царя.

Після Переяславської ради Київ був зайнятий московським військом (1 III 1654 р.), і — по виразу офіційного документа⁵ — «взять отъ поляковъ въ прежнее російское владѣніе», тут оселилися московські воєводи „и строили градъ Кієвъ ратными людьми“. Мешканці Київа були приведені до присяги, бо московські царі дивилися на Київ, як на «вотчину своихъ прародителей великихъ князей и свою», хоч доля міста ще зовсім не була вияснена. З 1654 р. зберігся цілий ряд документів, що освітлюють становище міста. 25 квітня Богдан Хмельницький окремою грамотою⁶ повідомляв царя Олексія Михайловича, що міщане київські посилають до нього посланців з проханням потвердити їх права та вольності, які надали їм князі російські та королі польські, й залишити їх «при судахъ и вольностяхъ права магдебурского». Гетьман і собі приєднується до їх прохання і наслідок бажає цареві «многолѣтія, благополучія и побѣды» над ворогами, яких називає левами, василисками й гаспидами.

¹ Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, т. III, № 143.

² Памятники Кієв. Археограф ком., т. II, вид. 3, сс. 125, 128, 131.

³ Акты Зап. Россіи, т. V, № 30.

⁴ Акты З. Россіи, т. V, № 44. В статті І. М. Каманіна «Кієвляне и Б. Хмельницкій» (К. С. 1888, III) наведено ще кілька універсалів Хмельницького з 1653—1655 рр.

⁵ «Дѣло Кієв. губ. Канцеляріи» в Київ. Центр. Архіві.

⁶ Акты Ю. и З. Россіи, т. V, № 13, II.

26 травня київські міщане через свого вйта Богдана Самковича послали «челобитную»¹, де прохали потвердити їх права; ця челобитна була написана в дуже покірливому й навіть рабськи догідливому тоні. «Падаючи до лица земли, какъ прямые подданные, вторичею челомъ бьемъ и въ премногія щедроты государскія себе вметаемъ», написано наприкінці цієї челобитної. Взагалі челобитні міщан цього часу часто справляють неприємне вражіння своєю формою та стилем, можна гадати, що вони уклалися під керовництвом московських дяків, що були при воєводах.

Доповненням до цієї челобитної були статті, подані депутатами, числом 15². Статті ці наприкінці червня були розглянуті боярами та патріархом Никоном,—бо царя тоді в Москві не було. В статтях цих переказувалися права та привілеї, надані Київу польськими королями, й прохалося про їх потвердження. Особливо велике значіння мала перша стаття, яку ми через те наводимо тут цілу.

«Дано Киеву и всѣмъ мѣщанамъ право майдебурское, которымъ правомъ дана власть войту киевскому судить всякіе дѣла головные и виннымъ наказаніе чинити тѣмъ обычаемъ, какъ то право майдебурское во всѣхъ статяхъ описуетъ и повелѣваетъ, а отъ иныхъ праву майдебурскому противныхъ свободныхъ и отъ заповѣдей всякихъ городъ Киевъ и мѣщанъ всѣхъ увольняетъ; и войта межъ собою, челоуѣка на тотъ урядъ годного и достойного, межъ четырехъ челоуѣкъ одного излюбивши, избирать велитъ, и особымъ привилеемъ своимъ король по смерти его потверждаетъ».

За тим йде прохання про потвердження вже відомих нам прав торгувати, не платячи мита, про звільнення від «поднимання» послів, про склади краму і дві ярмарки, про виключне право торгівлі горілкою, про звільнення від «ратной службы» й т. ин. Виклад цих прав иноді має трохи инакшу форму, аніж у відомих нам привілеях: так, за торгівлю горілкою міщане обов'язуються платити на підставі невідомого нам привілея Владислава IV³—3000 злотих, а не 800 коп гр., як ми це знаємо з привілея того-ж короля з 1635 р. (а проте, може це просто переведення оплати на иншу валюту), право в'їзду в ліси та право ловити рибу зазначається вже 7-ма мільями віддалення, а не 5-ма, як раніше. Статті було потверджено, але з двома обмеженнями: 1) торгівля без плати мита дозволялася лише в черкаських, себ-то українських містах, а в Путивлі та в інших містах треба платити, 2) при дозволі мати склади краму приписано: «пошлина на государя». До цих статтів послали додали ще 4 статті, на які була дана не вповні задовольняюча відповідь: 1) міщане київські прохали, з огляду на спустошення міста, зроблене Радзивилом, звільнити їх від усяких податків на 20 років,—бояре погодилися лише на 5 років, патріарх згодився на 10 років, 2) міщане прохали повернути їм землі, захоплені біскупом,—постановлено «розыскать», 3) на про-

¹ Акты Ю. и З. Россіи, X, № 13, VII.

² Акты Ю. и З. Россіи, т. X, № 13, VIII.

ханья звільнити місто на 10 років від податку в 3.000 зл. з тим, що ці гроші будуть ужиті на відбудування церкви «Успенія божої матери»—постановлено: «отказать», 4) на прохання повернути землі, захоплені ксьондзами та шляхтою в околицях міста (всього 385 дворів), бо ці землі надані були міщанам ще руськими князями, постановлено було відмовити, «потому что дачи были старыя, а нынѣ тѣми мѣстами владѣють козаки». Крім того війт з товаришами прохали передати Київу млин на р. Котири, за 9 верстов від міста, якого захопив київський полковник, а тим часом у Києві немає ні одного млина. Постановлено: «какъ служба минетъ, тогда государевъ указъ будетъ; а нынѣ для службы полковника оскорбитъ нельзя». Отже під час переговорів виявилися вже деякі тертя у відношенні до московської влади й до козаків, що надалі дуже відбивалося на інтересах міської громади.

Наслідком зазначених переговорів був ряд грамот в датую 16/VII 1654 р. Це, по-перше, жалована грамота місту з потвердженням його прав¹, по-друге,—жалована грамота Богданові Самковському на війтівство в Києві², по-третє—жалована грамота цехмістрові Семенові Дядечці на цеховий устрій³, по-четверте—жалована грамота про платню війтові й урядникам⁴, по-п'яте—жалована грамота про звільнення Києва від деяких податків на 10 років⁵. Грамота ремісникам потверджувалася в 1660 та 1677 р.р. з поділом на 4 головні цехи: кравецький, кушнірський, ковальський та шевський, а цим цехам були вже підвладні всі інші⁶.

Не зважаючи на всі ці грамоти, доля міста зовсім не була ще остаточно з'ясована. В пунктах Андрусівського перемир'я 1667 р. було зазначено, що Київ залишається під зверхністю московської влади на два роки лише, і тільки через двадцять років—в 1686 р. на підставі «вѣчномирного трактата» Київ з невеличким повітом був остаточно відступлений Московській державі; за це московський уряд повинен був заплатити досить значну по тих часах суму—146.000 крб.

До України, яка з 1654 р. перебувала під владою московського уряду, Київ не був приєднаний—отже був зовсім окремою політичною одиницею, певного роду республікою, яка кермувалася на підставі своїх старовинних прав та привілеїв.

В бурхливу добу руйни, що панувала на Україні до зложення «вѣчного мира» (1657—1687), Київ перебував—ніби то тимчасово—під зверхністю московської держави. В ньому жили московські воєводи й стояло московське військо. Московський уряд цілий час пробував посадити своїх воєвод не тільки в Києві, але і в інших значних містах

¹ Полное Собрание Законовъ Рос. Имперіи, т. I, № 133.

² Акты историческіе, т. IV, № 83. Оригінал цієї грамоти переховується в К. Ц. Архиві.

³ Ibid., т. IV, № 84.

⁴ Зап. іст. від. ВУАН, кн. II—III, с. 95—98.

⁵ Акты Ю. и З. Россіи, т. X, № 13, XII.

⁶ Акты ист. т. IV, № 145 та Допол. къ Акт. Ист., т. VII, № 27.

українських, що викликало серед людности великі побоювання й незадоволення. В «статтях» Б. Хмельницького ці побоювання виявлені в дуже виразній формі: «чтобъ наѣхалъ воевода, учаль-бы права ихъ ломать и тягости какія чинилъ, и тобъ имѣло быть съ великою до-садою»¹. Пізніше, за Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Многогрішного—ми бачимо постійну боротьбу козаків з воєводською владою. Ця воєводська влада особливо міцно утвердилася в Києві. Спричинилися цьому те значіння, яке надавав Київу московський уряд, й ті небезпеки, на які місто не раз наражалося. В 1658 р. вже після Гадяцької умови Виговський надходив до Києва і, хоч московське військо під проводом воєводи Василя Борисовича Шереметьєва оборонило місто, все-ж таки Київ дуже потерпів тоді: погорів Подол, «підпалений Московою», як каже сучасник. В 1679 р., в часи Дорошенка, Київ загрожував напад Турків. Для оборони міста було послане величезне московське військо під проводом Бориса Петровича Шереметьєва та козацькі полки з гетьманом Самойловичем на чолі, все місто було обнесено міцним валом, через Дніпро був збудований міст, а гетьман ще зокрема укріпив валом Печерську Лавру. Але Турки обмежилися тим, що спустошили Чигирин, а до Києва не пішли.

Не зважаючи на де-яку користь, що приносило місту перебування московського війська, міщанство київське завше тяготилося ним і дивилося на перебування його в Києві як на ламання своїх прав та інтересів. Особливо яскраво це виявилось під час обрання Многогрішного (в 1669 р.). Доля Києва тоді ще не була остаточно в'ясна, і Многогрішний в своїх статтях (ст. 7-а) прохав, «чтобъ города Кіева Полякамъ не отдавать»², а міщане київські представили свої «просительныя статьи»³, де скаржилися на кривди від «воеводъ и ратныхъ людей»: воєводи втручаються в їх суди, примушують ремісників без заплати працювати на «ратнихъ людей», обтяжують їх постачанням підвод, відбирають від них озера й рибні лови, ліси й сіножаті. Цар постановив: «воеводѣ мѣщанъ не судить, а судиться имъ по своимъ правамъ въ ратушѣ, а кому приговоръ не полюбится и тому ѣхать къ Москвѣ». Ремісникам за їх працю платити. Підвод не брати, озера й рибні лови не відбирати, а «лѣсъ на городовое строеніе и сѣнокосы ратнымъ людямъ брать», бо вони обороняють Київ. «Перевозамъ быть по раздѣлу—при сѣзжей избѣ и при ратушѣ». Напослідок київське міщанство було звільнене на 5 років від усяких податків з огляду на спустошення міста.

Крім «просительныхъ статей» київських міщан до наших часів збереглося ще де-кілька документів, що малюють становище Києва в добу руйни. В 1661 р. війт Данило Полоцький, бурмістр Самойло Нефедов, райці, лавники й усе посільство подали цареві челобитну⁴, де вони, посилаючися на жаловані грамоти 1654 р., скаржилися на

¹ Буцинскій, «О Богданѣ Хмельницкомъ», с. 164.

²⁻³ Бантышъ-Камескій, Ист. Мал. Россіи, т. II, сс. 253—255, 275—277.

⁴ Акты Ю. и З. Россіи, т. V, № 32.

воєводу Василя Борисовича Шереметьєва, який—порушуючи ці грамоти—не дозволяє їм одним володіти перевозами й сіножатями, й рібними ловами, й корчмами, й торгувати, не платячи мита. У відповідь на цю челобитну була дана їм жалована грамота, де було сказано, що всі їх домагання будуть задоволені, як вони на це все мають жаловані грамоти.

В 1665 р. міщане знову представили челобитну¹, де скаржилися на утиски київських воєвод. В 1661 р. вони були звільнені жалованою грамотою (до наших часів вона не дійшла) на 5 років від виплати до скарбу («казни») 3.000 зл., на які вони повинні були укріпити долішне місто (Подол), а саме обнести його земляним валом і достачити артилерію, а крім того другою грамотою (що наведена вище) віддані були їм перевози на Дніпрі. Василь Борисович Шереметьєв цього наказу не виконав. Міщане зібрали кілька сот карбованців з корчем, накупили були дерева для роботи та харчів для робітників, але наступник Шереметьєва кн. Борятинський всі ці припаси наказав перевести до московських казенних житниць, для «ратных людей», а з дерева побудував в місті «башни великія и колодезей до десяти». Потім Борятинський поїхав з Києва, а тим часом козаки Тетерині приводили Татар, і ті грабували місто й убивали людність. Спаслися лише ті, хто встиг сховатися в укріпленому горішньому місті. Позбувшись цього лиха й трохи поправившись матеріально, міщане знову зібрали де-яку суму грошей, але з'явився Сомко й забрав більш як 400 карбованців. Міщане були змушені прохати помочи у київського воєводи І. І. Чаадаєва, який і прислав їм ратних людей, «но мѣщане и до сихъ поръ ихъ кормятъ». Цього мало, два запорозькі полковники Шульга й Чернець «со многимъ казачествомъ явились на Подоль одну ночъ переночевать, а сидятъ уже четьре недѣли» й грабують людність. В додаток до всього цього міщане з війтом Данилом Полоцьким подали свої прохання в формі десяти статтів. Статті ці дають нам яскравий малюнок тих утисків, які тяжили над містом, не зважаючи на всі жаловані грамоти. Перевози, якими завше володіли міщане, передані «городу» (себ-то воєводи), тому міщане не мають ніякої змоги платити з своїх прибутків призначеної суми 3.000 злотих і прохають зменшити ту суму до 1.000, або хоч до 1.500 злотих. Міщане не в силі годувати ратних людей, бо хліборобством не займаються і їм самим хліба бракує («помирають съ голоду»). Підвод, що від них вимагають, вони давати не можуть, бо й для своїх потреб коней майже не мають. «Ратные люди побрали принадлежащія мѣщанамъ земли и мѣста въ рядахъ лавочные, покосы сѣнные и озера рыбныя; отбирають байдаки, челны, рыболовныя сѣти». Майстрів, що роблять зброю, і ковалів і кожем'яків примушують безплатно направляти їх зброю, яку привозять возами, тому ремісники тікають з міста: з кількох десятків залишилося лише шість чоловіка. Воєводи також примушують ремісників робити для них різні роботи,

¹ Акты Ю. З. Россіи, т. VI, № 14.

а плату складають на магістрат, тому міщане прохають, щоб такі виплати зараховувалися їм при виплаті податків. Воєводи забороняють ратним людям випити в магістратському шинку на копійку вина й представили до шинка караул, який і стежить за цим. Написавши про всі ці скарги, міщане нагадують про свої стародавні права та привілеї, які потвержені й царем, і «упадши до ногъ» прохають змилосердитися над ними.

Чаадаєв, до якого видко звернулися з запитанням з приводу цих скарг, представив свої пояснення. Він заявив, що «казенні» перевози встановлені тому, що міщане під час війни розбіглися і «впредь безъ государевыхъ перевозовъ быть не мочно», ратні люди поставлені для оборони, і міщане сами обіцяли їх годувати: підводи з міщан беруться лише інколи; ратним людям віддані лише землі втікачів, так само і сінокоси; ловити рибу міщанам ніхто не забороняє і човнів та рибальської снасти у них ніхто не відбирає, а коли й траплялися такі випадки, то проти цього вживалося відповідних заходів; за направу зброї та інші роботи платиться; в магістратські шинки ратних людей не пускають тому, щоб салдат, одержавши платню, її «мимо государева кружечнаго двора не пропивальъ», тому й далі «без караула у ратуши быть нельзя». Міщане, вислухавши ці пояснення, трохи поступилися в своїх домаганнях. Вони прохали, щоб перевоз був переданий їм, а за це вони брали на себе обов'язок утримувати на свій кошт 400 ратних людей—«и одезу на них класть — по зипуну сермяжному, по шубѣ бараньей, по шапкѣ, по рукавицамъ, по три рубашки, по трои портокъ, по трои сапоги». На чому скінчилися ці суперечки,—з справи не видко, але во всякому випадку з неї ясно, що становище міщан було досить таки скрутне.

З наведених документів видко, як багато терпіли київські міщане від воєвод і ратних людей. Та не мало доводилося їм терпіти й від козаків. Правда, до нас дійшов ряд універсалів Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Многогрішного, Самойловича¹, що дуже обмежують,—але не касують зовсім—обов'язок міщан давати підводи та потверджується їх право торгувати, не платячи мита, «сухимъ путемъ и водою». Універсали ці не мають особливого значіння: Київ не залежав від гетьманів, і права міщан визначалися жалованими грамотами: але вони цікаві тим, що зазначають бажання гетьманів мати певний вплив на Київ. Уже в наведених документах зустрічаємо вказівки на ті утиски, що їх терпіли міщане від козаків. Ці утиски робили козаки й потім. Особливо напруженими стали відносини між міщанами та гетьманським урядом за гетьмана Брюховецького². Він у всіх донесеннях московському урядові обвинувачує міщан у зраді і зносинах з Поляками: міщане, — писав він, — посилаються на королевські привілеї, а в них є образи для царя, бо там Владислав називає себе царем московським. Тим часом міщане «подольстились къ во-

¹ Акты Западной России, т. V, №№ 51, 56, 62, 64, 68, 80, 87.

² Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. III, т. XI, сс. 135—140.

еводъ Чаадаеву, и тотъ за нихъ заступається и говорить, будто эти привилеи въ Москвѣ въ приказѣ есть. Мѣщане и купцы ни о какихъ докукахъ и подводахъ не знаютъ, а Чаадаевъ за нихъ заступається». Він (Чаадаєв) навіть не пустив до міста прилудького полковника Горленка з козаками і той ледве знайшов собі притулок у Печерському монастирі. А коли «Чаадаєвъ допустивъ его на разговоръ, то разговоръ былъ какъ у волка съ овцою». А все це сталося через війта київського Михайла Зосимовича (?). Взагалі-ж міщане київські живуть з ворогами «въ совѣтѣ», «ляховъ изъ тюрьмы выручаютъ». Політика Брюховецького викликала проти нього велике незадоволення в Київі. Єп. Методій, що був спочатку його прихильником, тепер від нього відступився й остерігав нового воєводу Петра Василевича Шереметьєва проти Брюховецького. До нас дійшла цікава розмова Методія з Шереметьєвим¹ 1666 р. Почалася вона з питання про підводи. Міщане скаржилися на тяготу цієї повинности, і Шереметьєв виявив бажання урегулювати це питання, приписавши до Києва де-кілька містечок лівобережної України (Баришпіль, Воронків, Гоголів). Методій спочатку погодився на це і пообіцяв допомогти йому в цій справі і своїми коштами й коштами монастирів, але потім заявив, що духовництво не згоджується, а міщане одмовляються давати підводи. Шереметьєв доводив, що раніше міщане давали підводи з своїх стародавніх прав (sic!) і що цих підвод бралося небагато. Методій заявив, що міщане «отъ подводъ зѣло оскорбляются», і пропонував наймати за їх коштів візників. Та Шереметьєв знайшов, що це неможливо, і вимагав, щоб міщане давали підводи, як і раніше.

Потім Методій попереджував Шереметьєва про можливість заколотів, що може викликати загальне незадоволення Брюховецьким, і радив укріпити місто. Шереметьєв уважав ці побоювання за безпідставні. Методій звертав увагу на незаконні вчинки Брюховецького: «судью войскового Незамайя да полковниковъ миргородского Гамалѣю и лисянскаго Высочана, не сыскавъ за ними вины, послалъ къ Москвѣ, да и множество старшинъ и козаковъ безъ сыску караетъ, а иныхъ къ Москвѣ посылаетъ. А въ Малороссійскихъ краѣхъ люди таковы, что де имъ легче смерть принять, нежели ихъ къ Москвѣ отсылать». Шереметьєв пробував виправдати Брюховецького з цих обвинувачень, але полковник Дворецкий в присутності єп. Методія в церкві заявив Шереметьєву, що Брюховецький послав на київську сторону сто козаків і «далъ имъ универсалъ свой, и велѣлъ имъ на Киевской сторонѣ стащю имѣть и грабить Печерскія маетности и купцовъ, которые поѣдутъ къ Киеву съ товарами». Шереметьєв відповів на це, що це річ зовсім неймовірна, але все-ж таки послав капітана Єрмогена Чертовського для догляду. Нарешті міщане скаржилися, що на Подолі в міщанських дворах поставлені рейтари полків Івана Шепелева і Якова Билса й прохали цих рейтарів забрати. Шереметьєв відповів, що швидко це зробити неможливо, бо у Го-

¹ Акты Ю. и З. Россіи. VI, № 39.

рішньому місті дворів та ізб мало,—хіба що міщане дадуть від себе 30 помешкань. Методій взявся поговорити з міщанами і по розмовах із ними сказав Шереметьєву, що міщане згоджуються дати йому «въ почесть» 100 крб. з тим, щоб він наказав вивести рейтарів і щоб ізб для них з міщан не питав, а наказав би ізби купити з «государевой казны». Шереметьєв наказав на ці гроші купити ізби рейтарам. На другий день Методій в церкві повідомив Шереметьєва, що міщане прохають його взяти ці гроші 100 крб. собі «въ почесть», а на ізби вони дадуть ще 100 карбованців, це не буде їм «въ оскорбленіе», аби тільки він наказав «рейтаръ отъ мѣщанъ свестъ». Шереметьєв звелів 200 крб. взяти і на ці гроші купити ізби: «а какъ ізбы поставятъ и рейтаръ отъ мѣщанъ свестъ тотчасъ».

Навряд чи треба додавати, що розмова ця дає багатий матеріал для характеристики відношення міщан не тільки до козаків, але й до московського уряду.

Крім названих вище документів з часів Олексія Михайловича дійшла до нас жалована грамота Данилові Полоцькому на війтівство в Київ¹. Грамота ця відноситься до 1667 р., хоч в інших документах він зветься війтом ще в 1660 р., а в 1665 р. на його прохання дана була міщанам жалована грамота в потвердження магдебурзьких прав і привілеїв міста². В тому-ж таки 1667 р. Д. Полоцький помер і на війта був обраний Юдан Тадрина, якому була дана жалована грамота, потверджена і Федором Олексієвичем³. Від часів царя Федора Олексієвича дійшов до нас цікавий указ київському воєводі А. П. Головіну про те, щоб він зробив «розыскъ» з приводу скарг київських міщан на ратних людей⁴. Міщане скаржилися, що московські стрільці, їх голови, полуголови та сотники захопили міські озера й нікого до них не пускають, а рибалок до смерті забивають. «Да они жъ головы стрѣleckіе въ нижнемъ городѣ построили себѣ торговья бани на колодезяхъ», а звіди проведені були рури на все місто, а з цих бань тече вода й затопляє місто й церкви, й кладовища коло церков Миколи Доброго та Бориса й Гліба. А в банях живуть «баньщики і зернщики, і крадутъ і грабують». А голови позахопили міщанські землі й побудували собі хати силоміць, і в тих дворах ночує багато людей і роблять «обиди» міщанам. У Долішньому місті поставлений полуголова Максим Владимиров із стрільцями стоять більше як рік і роблять міщанам великі обиди—«въ городъ съ хлѣбомъ и солю и изъ города по дрова, по сѣно и на мельницу и съ мельници въ городъ безъ взяткоъ не пропускають, и многое время на морозѣ пріѣзжихъ людей держатъ». Міщане прохали оборонити їх від таких утисків і заявили, що вони готові віддати ратним людям

¹ Акты Историческіе, т. IV, № 192. Оригінал у Київ. Центр. Арх.

² Полное Собр. Зак. Р. Им., т. I, № 378.

³ Акты Ю. и З. Россіи, т. XIII, № 3. Цей Тадрина залишив по собі дуже поганий спомин. Міщане скинули його з посади та обрали нового війта Івана Биковича.

⁴ Акты Ю. и З. Россіи, т. XIII, № 3.

для прогонування половину озер, «а сѣнныхъ покосовъ у ратныхъ людей и безъ мѣщанскихъ много». Царъ приказавъ Головіну зробити докладну «розпись» озер, які міщане віддають ратнимъ людям, і взяти від міщан докладну «розпись» і їх озер, і потім стежити, щоб ратні люди в міщанські озера «не вступались». Бані, побудовані стрільцями, повалити негайно, вивезти все і тоді землі віддати київськимъ мешканцям, а для ратнихъ людей збудувати бані в іншихъ місцях, де війт скаже. Стрільців з Долішнього міста вивести до Горішнього і надалі, щоб вони там постоями не стояли, а посилати їх туди лише для сторожі, як раніше. «Воеводѣ въ права и вольности мѣщанъ не вступаться, простимъ людямъ обидѣ чинити не велѣть, въ суды ратуши не вступаться, подводѣ не требовать. А до мельницъ ихъ, которыя на Днѣпрѣ на ладьяхъ никому дѣла нѣтъ, и поборовъ съ нихъ никакихъ въ казну не брать. Ратнымъ людямъ, кромѣ караульныхъ, въ нижнемъ городѣ не ночевать. Ратнымъ людямъ имѣть двори въ нижнемъ городѣ не разрѣшать, а жить имъ въ верхнемъ городѣ. Тѣ, кто имѣть купленые двори въ нижнемъ городѣ, должны ихъ продать кievскимъ жителямъ, а если не захотять, хоромное строение сломать и перевезти въ другое мѣсто, а мѣсто очистити и отдать войту съ товарищемъ, и впредь дворовъ въ нижнемъ городѣ ратнымъ людямъ стронть и покупать для своихъ прихотей отнюдь не велѣть. Киевскихъ мѣщанъ въ лѣсъ по дрова, и по сѣно и для всякихъ нуждъ изъ города въ городъ и городскихъ и пріѣзжихъ людей съ товары пропускать на караулѣхъ безъ посуловъ подъ угрозою жестокаго наказанія. Ремесленниковъ не заставлять работать даромъ, а давать изъ казны достойный платежъ. Произвести строгое разслѣдованіе о членахъ и лодкахъ, и о взяткахъ полуголовы Владимірова. Впредь за порушеніе указанныхъ распоряженій грозить смертная казнь. Воевода долженъ заботиться объ исполненіи этихъ распоряженій, съ грамоты списать копію и оставить въ сѣзжей избѣ, а подлинную грамоту отдать мѣщанамъ впредь для иныхъ нашихъ бояръ и воеводъ и ратныхъ людей».

На грамоті напис: «отдана войту».

Документи, які ми розглянули, малюють нам становище Київа в бурхливі часи руйни. Доля міста не була з'ясована. Київ був ніби-то окупований московськимъ військомъ з воєводами на чолі, але в той же час зберігав свій автономний лад. Багато терпів він і від московськихъ ратнихъ людей, і від козаків: але міщане завзято боролися свої права й діставали від московськихъ царівъ жаловані грамоти, іноді дуже милостиві. Але саме те, що ці грамоти повторялися, доводить, що їх зле додержувалися, і становище міщан було досить тяжке.

IV. Російський період.

Наприкінці XVII ст., майже рівночасно, сталися три події, які потягли за собою великі зміни в становищі не тільки Київа, але й України та Росії: вічно-мирний трактат 1686 р., початок гетьманування Мазепи (1687 р.) і початок царювання Петра I (1689 р.). Події ці мали для Київа величезне значіння.

Вічно-мирний трактат вирішив долю Київ: він із невеличкою областю (між р.р. Стугоною та Ірпенем) перейшов під зверхність Московської держави. До лівобережної України (Гетьманщина) він не був приєднаний і гетьманові не був підвладний. Існував, правда, ще з часів Хмельницького Київський козацький полк, але територія, яку він посідав, лежала на лівому березі Дніпра й полковим містом був Козелець: в самому Києві жило дуже небагато козаків, він уважався лише сотенним містом; жили в Києві з давніх пор і московські воєводи з їх ратними людьми, але жили вони в Горішньому місті й на міське урядування впливу не мали. Головною частиною Київ був Поділ, багата торгова частина міста, де жили купці й ремісники, правили в ній війт і магістрат. Міщане, як і раніше, завзято боронили свої права від усяких порушень, як з боку воєвод, так і з боку козаків і постійно старалися здобути від царів нові жаловані грамоти, які-б підтвержували їх права й вольності.

Мазепа, що мав величезний вплив не тільки на Україні, але і в Росії, дуже прихильно ставився до Київ. Відомі його щедрі жертви на культурні та церковні потреби міста (Академія, К. П. Лавра). Незабаром після того, як його було обрано, а саме в 1687 р., війт Іван Бикович (або Биковський) та чини магістрату прийшли його повіншувати і при цьому подали Мазепі супліку. В ній міщане скаржилися на різні утиски, через які вони не можуть користуватися своїми стародавніми правами, і прохали гетьмана допомогти їм і оборонити їх. Мазепа пообіцяв обізнатися з їх правами й зробити все можливе, але перед усім доповівши про це цареві¹. В другому універсалі (з того-ж числа) Мазепа зазначає, що сторожу та інші повинності нарівні з міщанами повинні нести й ті, що живуть у дворах монастирських². В окремому універсалі 1688 р.³ Мазепа наказує старшині Київського полку пильнувати, щоб реєстрові козаки не займалися продажем «горячого вина», бо це не личить рицарському стану: хто переступить цю заборону, той «не только на шкурѣ своей строгое понесетъ наказаніе, но и изъ реестру козацкого вымазанъ будетъ». Універсал 1689 р.⁴ суворо забороняє київському полковникові брати у міщан підводи, особливо за кордони, при чому «часто лошадей не возвращаютъ, а возы и хомуты забираютъ».

Отже Мазепа, не домагаючися підбити Київ під свою руку і не втручаючися в міське самоврядування, по змозі обороняв інтереси міщан київських. Крім того Мазепа прилучав—як ми це побачимо далі—і свій голос до прохань міщан перед царем про їх інтереси. Це ставило міщан ніби-то під оборону гетьмана й потім дало привід наступникам Мазепи (Апостолові й Розумовському) претендувати на те, щоб Київ був під їх владою. Царювання Петра I починає нову добу і в історії Київ.

Петро та його наступники за традицією відносилися з пошаною до міста, що було найстарішим центром релігійного й політичного

1-4 Акты 3. Россіи, т. V, № 173, № 174, № 182, № 190.

життя народу. Тому вони не раз потверджували його стародавні права та вольності. Але ці права та вольності являли собою повну суперечність централістичному ладу імперії, й тому їх цілий час ламали уряд та його представники, аж поки нарешті їх не було зовсім скасовано.

З часів Петра ми маємо чотири грамоти Київу; з них перша 1689 р. походить з часів кінця царювання царівни Софії, три інші—1699, (7207) 1700 та 1710 рр.—дані були Київу на початку царювання Петра. Грамоти ці є потвердженням грамот царів Олексія Михайловича та Федора Олексієвича, але мають і багато нових тез, викликаних скаргами міщан на різні утиски та обиди. Грамоти ці видані на прохання київських війтів почасти за допомогою гетьманів і цікаві не тільки своїм загальним змістом, але й своїми побутовими та топографічними подробицями, які ми знаходимо в них. В «*Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи*» цих грамот нема, і я користувався з рукописного збірника XVIII ст., що належав небіжчикові професорові А. Ф. Кустяковському, а тепер переходить в рукописному відділі Всеукраїнської Національної Бібліотеки¹. Ту обставину, що цих грамот нема в «*Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи*», мабуть можна пояснити тим, що в них згадується ім'я Мазепи, спочатку як «славного» гетьмана, потім як «богоотступника і измѣнника».

Грамота 1689 р. з 24/1 дана на прохання війта Івана Биковського. Війт і міщане пред'явили грамоти царів Олексія Михайловича і Федора Олексієвича на потвердження своїх прав та вольностей і на право володіння угіддями, прохали про їх потвердження й указували на різні ламання своїх прав ратними людьми, козаками та духівництвом. Ратні люди,—скаржилися вони,—вимагають від них підвод по сто і більше, і міщане змушені наймати їх дорогою ціною. Вони-ж, ратні люди, торгують у Долішньому місті всяким крамом і тим роблять міщанам шкоди. Сторожа на заставах бере хабари з подорожніх. Ратні люди та їх старшини позахоплювали острови Муромець і Труханов з дібровами та рибними ловами. Цілий час ставлять у них на дворах козаків по 200—300 чоловіка з кінцями, і відбирають у них «сѣно и овесъ и питье, и харчъ, и деньги, а хозяевъ обухами бьютъ и грабятъ, и последнее отнимають». Київський полковник та старшина примушують ремісників працювати безплатно. Захоплені колись біскупами міські маєтності—Оболонь, Подгороддя, Кожемяки з людьми, що живуть на них—захопив тепер київський полковник, а урочище Преварку—київські козаки. Помірне з збіжжя, що привозиться на продаж, забирає київський полковник, а перед тим воно йшло на ратушу, на збудування соборної церкви. Ігумен з братією Кирилівського монастиря захопили міські сінні покоси та вигон, збудували на «родникахъ и болотахъ» в чотирьох місцях мостки 300 сажнів і беруть з міщан мостовщину. Крім цих кривд місто має великі шкоди

¹ Відділ I, № 183.

від незаконного шинкування козаків, мирських людей та духівництва (навіть стариці Флоровського монастиря шинкують «питьєм» на софійському подвір'ї—близ ратуші); від того, що в Долішньому місті посідало багато козацьких, монастирських і «всяких» чинов'я людей», а серед них і Греків, і всі ці люди не підвладні магістрату і не несуть ніяких міських повинностей; від втрати магістратом прибутків з перевозу через Дніпро, бо збудовано моста, а прибутки з нього йдуть до казни; від індукти та евекти, які завів гетьман Самойлович. Цей останній пункт представляється особливо несправедливим, бо жаловані грамоти польських королів дарували міщанам право торгувати не платячи мита, і лише за всі свої «вольныя употребленія» вони повинні платити воєводи 3.000 злотих, а тепер, згідно з царськими жалованими грамотами, вони платять до казни 600 крб. щороку.

Більшу частину цих скарг жалована грамота задовольнила, хоч і з де-якими обмеженнями. Наказано постої ратних людей скасувати, караульним заборонено брати хабарі; ратним людям заборонено торгувати в Долішньому місті; київському полковникові заборонено вимагати від ремісників безплатної роботи; ратуші дано виключне право торгувати пивом, медом і винами, мати пивоварні і воскобойні; помірно наказано брати на ратушу на збудування соборної церкви; всім, хто живе в місті, не виключаючи й Греків, коритися всім розпорядженням магістрату й нести всі повинності рівно з міщанами; маєтності, захоплені козаками і монастирями, повернути місту. Підвод від міщан не вимагати, їздити ратним людям на своїх підводах, а гонцям—на почтових. Залишити за міщанами старовинне право «въѣзжать» в лісі київські за лісом хоромним та дров'яним, хоч про це в челобиттю не було згадано. Але де-які з прохань міщан не були задоволені, або їх задоволено з обмеженням. Так, напр., ратним людям дано право користуватися для своїх коней сінокосами, хоч і заборонено косити зайве на продаж чи для віддавання; за цим повинні стежити воєводи. З перевозів половина прибутків повинна йти на казну, а друга на ратушу, а з мосту вся мостовщина йде до казни, бо міст збудований ратними людьми і з казенного матеріалу. За те старці Кирилівського монастиря не мають права вимагати мостовщини з міщан, бо в королівському привілею, що даний був монастиреві, міщане не згадані. Індукта повинна залишатися, бо її беруть не тільки в Києві, але й у всіх малоросійських містах, і йде вона на платню охочим полкам, що стоять на Україні. Грамота ця дана міщанам на «рыбныя ловли и на сѣнныя покосы и на всякія угодыя, которыя они имѣють право, во владѣннїи изстари по жалованымъ грамотамъ». Магдебурзьке право в ній не згадується, але згадка про войта і магістрат доводить, що самоврядування, яке дає магдебурзьке право, визнається законним.

В грамотах, що їх дав Києву Петро I, магдебурзьке право вже згадується. Всі вони починаються однаковими виразами:

«Пожаловали мы войта и мѣщанъ, велѣли дать имъ сію нашу Великого Государя жалованную грамоту на право суда ихъ магдебур-

скаго и належашіе кіевскому майстрату земли и на всякія угодыя».

Змістом своїм ці грамоти дуже нагадують попередню грамоту, але в них є де-які цікаві зміни, що доповнюють цей зміст; цікаві й ті обставини, при яких грамоти давалися.

Перша грамота 7207 (1699) р. 10/IV дана на прохання того-ж вїйта Івана Биковського. Прохання його підтримав і гетьман Мазепа, який «билъ челомъ—о чемъ они войтъ съ урядовыми пристойно учнутъ бити челомъ, о томъ бы указали мы нашъ указъ учинить». Цим Мазепа виконав свою обіцянку, яку дав міщанам в 1687 р. В грамоті повторюється багато з скарг, що містилися в попередній грамоті, хоч є й нові, або ті самі, але докладніше написані. Міщане скаржилися, що рейтарн захопили їх покоси від Кривої Почайни мало не під самий же Київ, на п'ять верстов. Повторюються старі скарги на бані, що їх збудували ратні люди. Особливо багато скарг на козаків і духівництво. Козаки «беруть подъ свое неналежное право» приїжджих, судять їх, до в'язниці садять і, що хочуть, з них здирають. Міщан в козаки записують і тим звільняють їх від міських повинностей. «Урядовыхъ людей, приходя въ магистратъ, бранятъ и бьютъ, и магистратъ всякими срамотными словами безчестятъ». Мітрополіт київський віддав на відкуп козакам помірне з привозного збіжжя, а козаки вживають при цьому невірний мір і обдурюють людей, що привозять збіжжя. Той же самий мітрополіт Варлаам Ясинський встановив на свою користь мито в трьох місцях—на Пробиному Валу, на річці Боршаговці та Білгородці. Ігумен Кирилівського монастиря захопив гору Щекавицю, що належала місту, й поставив на ній межеві знаки. Законники Софійського, Межигірського та Братського монастирів не дають міщанам користуватися лісами не тільки за п'ять верстов, але й за півмилі, а тих, хто приїздить в ліс, б'ють і грабують. В потвердження своїх прав міщане посилаються на привілей Стефана Баторія 1576 р. про «шляхетське безчестье» для урядових, на грамоту Сигизмунда III 1619 р. на гору Щекавицю і на універсали Мазепи 1687 р. про те, що всі, хто живе в місті, підвладні магистратові, і 1689 р. про те, щоб не брати підвод та про заборону вимагати від ремісників безплатної роботи. Крім того є ще цікава скарга на студентів шкіл братських, що «находя на дворы мѣщанскіе по ночамъ во многомъ числѣ, дрова берутъ, а дерево хоромное, избы мѣскіе, и стѣны городовые, ново нынѣ великимъ иждивеніемъ мѣскимъ строенные, разбирають на дрова и всякое своевољство дѣлають: мѣщанъ ночью, перенимая въ школы свои заволокли, бьютъ батоги: одному уряднику саблю порубили руку, а бурмистру Дмитрію Полоцкому голову обухомъ порубили».

Резолютивна частина грамоти містить у собі потвердження прав і вольностей, наданих попередніми грамотами і універсалами Мазепи, та прав на володіння всіма зазначеними угіддями. Що-ж до Щекавиці, то про неї сказано от що: раз міщане оскаржили межування, зроблене дяком Іваном Алфер'євим, то воєводі Хованському доручено перевірити це межування й розмежувати «по крѣпностямъ въ правду».

Всі приватні скарги на козаків, ратних людей і духівництво задоволено. «Студентовъ, буде ими впредь какіе-либо обиды чиниться будуть, приводить въ приказную избу, а боярамъ и воеводамъ ихъ судить по уложению и ново-указаннымъ статьямъ».

Друга грамота Петра I дана 13/III 1700 р. на прохання нового війта Дмитра Полоцького. До свого челобиття він приложив «про-ъзжій листъ» гетьмана Івана Степановича Мазепи, де було сказано, що війт з товаришами їдуть до Москви «для челобиття о своихъ нуждахъ съ вѣдома гетмана». Сама грамота починається з викладу вже відомих нам скарг на ратних людей, козаків і духівництво. Далі наводиться вся резолютивна частина першої грамоти, напослідок подтверждаються всі права, вольності та прибутки, зазначені в попередній грамоті. Нічого нового грамота в собі не містить, але повторення попередніх скарг показує, що накази першої грамоти не були виконані.

Третя грамота з 3/III 1710 р., що була дана на прохання того-ж самого війта Дмитра Полоцького, значно різниться від двох попередніх. Міщане скаржаться в своїому челобитті, що вони нічим з того, що давали їм попередні грамоти, не володіють і «отъ всѣхъ вольностей отдалены, понеже богоотступникъ и измѣнникъ Мазепа универсалами своими вольности ихъ, въ грамотахъ избображенныя, нарушилъ». На перший план висовується (і зовсім безпідставно) заведення ним індукти¹, від якої «торговые люди весьма обнищали, а иные до полного убожества дошли». За тим іде ціла низка скарг, які уложені тут у вигляді пунктів. Пункти ці мабуть були в челобитній, але в грамоті переписані вже без нумерації. Крім старих скарг на незаконне шинкування, захоплення рибних ловів та покосів, відбирання мостовщини, бані і т. ін., зустрічаємо нові. Шинкування сторонніх осіб до того руйнує магістратське господарство, що магістрат не тільки не може виплачувати в казну наложених на нього 600 крб. на рік, але не може навіть задовольнити своїх потреб (напр., добудувати погорілу ратушу) і вже має 2.000 крб. боргу. В 1706 р. міщане кущили,—як того вимагав від них київський губернатор Гулиць, сукна на мундири салдатам на 646 крб., а в 1709 р. приставили 300 шуб і 300 пар чобіт на 254 крб., а всього витратили 900 крб., і ці гроші їм не зараховані, коли місто платило в казну свої податки. Помірне міщане змушені були відкупити у мітрополіта за 60 крб., і тепер вони лише прохають, щоб ця плата не підвищувалася надалі. Мазепа відібрав у магістрата острів Осетчину й віддав матері своїй, ігумені Печерського жіночого монастиря; правда, потім Скоропадський повернув Осетчину магістратові, але тепер архімандрит Межигірського монастиря забрав її собі, користується озерами й забирає людей та робочу худобу. Полковник київський відібрав був у магістрата цех музичький, і хоч Скоропадський повернув його магістратові, все-ж таки було-б бажано, щоб це його розпорядження було

¹ Індукта була заведена Самойловичем і потверджена попередніми грамотами.

потвержене жалованою грамотою. Мазепа відібрав чотири млини магістратських на річці Сирці й наказав давати що-разу з кожного млина по 10 крб. Кирилівському монастиреві на добудування церкви. Церква була добудована, але мати Мазепа випрохала у нього універсал на володіння цими млинами. Крім того Мазепа передав у завідування мітрополіта міщан, що живуть біля Петропавлівської церкви, а раніше ці міщане були приписані до церкви Миколи-Притиска й були в завідуванні магістрата. Потім вписано дуже багато міщанських скарг з грамоти 1700 р., поміщено витяг з грамоти Сигизмунда III 1619 р. на володіння горою Шекавицею, при чому докладно зазначаються межі цієї гори, і витяги з двох універсалів гетьмана Скоропадського. Перший з них 26/І 1709 р. забороняє полковникові київському та старшині полковій робити міщанам якісь неправди та убитки наперекір жалованим грамотам, а також потверджує магістратське право на володіння Осетчиною. Другий універсал з 29/І 1709 р. забороняє козакам і особливо київському полковникові—шинкувати в Київі. Нарешті подано листа Скоропадського до царя, де він прохає, щоб цар «изволилъ войту съ магистратовими въ нихъ нуждахъ явить милостивое призрѣніе».

Резолютивна частина грамоти зложена для міщан сприятливо. Всі попередні грамоти потверджуються. Козакам і кому-б то не було з людей «духовнаго и мирского чина» заборонено шинкувати. Незаконно поставлені пивоварні та воскобойні наказано зруйнувати. Плата за помірне мітрополітові призначена в 80 крб., бо ця сума була названа в жалованій грамоті, що була дана мітрополітові. Міщане, що живуть коло церкви Петропавлівської, повертаються до церкви Миколи-Притиска й магістратові. Музичкий цех повернутий під владу магістрату крім тих його членів, що походять із козаків. Підвод нікому не брати,—за винятком хіба того, коли цього вимагатиме воєвода, кн. Д. М. Голіцин, для військових потреб, і також він може вимагати й безплатної роботи від ремісників «для нынѣшнихъ воинскихъ нужныхъ нашихъ дѣлъ». Про сирецькі млини довідатися, і коли вони збудовані на міщанській землі—повернути магістратові. Бань «торговыхъ» у місті не тримати, а тримати їх за містом. З затвердження київського воєводи ярмарки встановити з оплатою мита, як це і раніше було.

Отже петровські грамоти потверджували стародавні права міста й охороняли інтереси міщан від усякого порушення та ламання з боку інших станів. Правда, з самих грамот видно, що на практиці права ламалися далі, та й у грамотах не всі вимоги міщан вповні задовольнялися, але більша частина скарг все-ж таки задовольнялася, а магдебурзьке право залишалося у своїй силі далі.

Всі наведені грамоти походять з початку царювання Петра I, але і наприкінці його царювання, коли була заснована «малоросійська колегія» (1722 р.), Київ дістав нове потвердження своїх прав. Президент колегії бригадир Вельямінов, у своїх «пунктах»¹, що були подані

¹ А. Я. Ефименко. Дванадцять пунктів Вельяминова. Київ, С. 1888, X, сс. 162—182.

цареві в 1723 р., умістив таке питання: «Въ Києвъ до ратуши имѣть быть разнаго рода сборы, за которые той ратуши войтъ съ магистратомъ объявили въ Малороссійской Коллегіи В. И. В. жалованныя грамоты, чтобъ того збору для всякихъ ихъ отправленій быть при той ихъ ратушѣ; а нынѣ тѣ ихъ ратушскіе сборы противъ другихъ малороссійскихъ ратушъ въ казну Вашего Величества собирать ли?» (п. 5). В статті Єфименкової нема відповіді на це питання. Але в «екстрактѣ грамотъ»¹, уложеному в 1733 р., ми читаємо: «На сей пунктъ Е. И. В. изволилъ указъ свой написать такой: «прислать съ привилегій копіи, и куда держать расходъ именно», и затѣмъ Е. И. В-ва имяннымъ указомъ Малороссійская коллегія взятъемъ въ Києвъ сборовъ удержала-бъ, и ничого при коллегіи послѣ оного не имано, и нынѣ подскарбіемъ войсковымъ не емлется».

Отже і на цей раз магістрат таки оборонив свої права. Але це були грамоти та укази. Життя-ж ішло інакше. Петро I з причини війн з Турцією, а потім і з Польщею, надавав Київу велике значіння в стратегічному відношенні. Наслідком цього було збудування (1706 р.) нової фортеці на Печерську і переселення до неї генерал-губернатора і коменданта з московським військом. Фортеця була збудована на землях, що належали раніше Лаврі і мали своє населення. Тепер тут зробили салдатські слободи й «казенные кабаки». Це порушувало інтереси не тільки духівництва, але й усеї людности. Казенні шинки та австерії були розкидані по цілому місту: з пізнішої звітки ми знаємо, що їх було до 16². Це робило велику шкоду магістратові, який раніше мав виключне право на торгівлю горілкою, вином та пивом. Торгівля, що була головним промислом киян, також терпіла великі утиски. Великі мита, заборона торгівлі «заповѣдними товарами», заборона ввозу де-якого краму з метою допомогти фабрикам, що як-раз виникали тоді в Росії, примусовий напрямок руху краму на нові порти (Рига, Петербург) і по нових шляхах «въ предѣлахъ россійской держави»—всі ці заходи, що шкідливо відбивалися на торгівлі лівобережної України, не могли не відбитися і на Києві. який був головним торговим центром. В 1723 р. Полуботок у своїх коломацьких статтях скаржився, що в Києві почали брати «небывалыя мыта»; на те-ж саме скаржилися через свого бурмістра Кузьму Кричевця міщане київські: ген.-губ. І. Ю. Трубецкой заявляв, що такі мита беруться лише в Києві, і тому купці обминають це місто, і через те він наказав, щоб такі-ж самі мита брали і в інших містах³. Багато також заваджала київським купцям ще й поява в Києві московських купців. З'явилися вони тут, як маркитанти військових відділів, або як «гості», яким уряд доручав закупати, а іноді й продавати «заповѣдныя товары». Де-які з них оселялися в Києві, навіть набували

¹ Київ. Центр. Архів, кн. № 3506, документ № 24.

² А. А. Андрієвскій, Казенные кабаки в Києві (К. С. 1893, II, сс. 376—378).

³ Ці подробиці взяті з назвчачайно цікавої статті І. М. Джиджори: «Економічна політика російського правительства супроти України 1710—1730 рр.» (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч, т. ХCVIII, CI, CIII, CV).

собі доми на Подолі, але до міщан не приписувалися¹. Не мало доводилося терпіти київським міщанам і від ратних людей, що стояли в місті. Ми маємо цілий ряд відомостей про крадіжки й грабунки, які чинили ратні люди, і то навіть у таких значних осіб, як небож Мазепи Войнаровський та київський війт Ждан Тадрина, не кажучи вже про міщан, які, наприклад, скаржилися на одного «стрѣльца», що він ходячи по вулицях «съ воровъ платья и всякую рухлядь схватываетъ, мощны рѣжетъ и досады и грабежи чинить»². Напослідок зазначимо, що в 1725 р. на магістрат була накинута нова повинність—утримання пошти; ця повинність лежала спочатку на рейтарських командах. Так було розв'язане питання про «дачу подводу», яке з давніх часів тяжило над міщанами. Але не було розв'язане питання про приймання та проводи послів, яких київським міщанам доводилося приймати ще наприкінці XVIII ст.³.

При плохих наступниках Петра I, Єкатерині I та Петрі II нічого важного в життю Київва не сталося. Винятком була одна подія, яка не мала безпосереднього відношення до Київва, але вона пізніше відбилася і на його становищі. Ця подія—відновлення гетьманщини в 1728 р. Обрання на гетьмана Д. Апостола все українське суспільство зустріло дуже радо, і ця радість знайшла відгомін і в Київві. Магістрат розпорядився для збору публіки «выбить гасло на котлахъ магистратскихъ», височайша грамота й універсал нового гетьмана було урочисто прочитано спочатку перед ратушею, а потім у соборній церкві і магістрат обіцяв («по онымъ всегда чинить исполненіе»⁴). Це було актом певного визнання ніби-то підвладности Київва гетьманові, і з цього потім скористав Д. Апостол.

Царювання Анни Івановни, що залишило по собі такі темні спогади в історії Росії та України, не могло не відбитися і на становищі Київва. Ми не знаємо, як відбивалася тут діяльність «Тайної Канцелярії». Одинокий—правда надзвичайно яскравий—епізод являє собою сумна доля київського мітрополіта Варлаама Вонатовича. Що-ж до прав магістрату, то вони то potwierджувалися, то порушувалися розпорядженнями правительства. На самому початку свого царювання Анна Івановна жалованою грамотою (1730 р. 5/VI) potwierдила права Київва⁵. Грамота ця була дословним повторенням та potwierдженням грамоти 1710 р. Та незабаром, 10 січня 1733 р., сенат видав указа «о сохраненіи Кіевскимъ мѣщанамъ прежнихъ ихъ правъ и вольностей, по бытію ихъ подъ вѣдѣніемъ гетьмана кіевскихъ губернаторовъ»⁶, указ, що вповні нищив усі права та вольності. Після цього й був виданий

¹ А. А. Андрієвскій, Нѣсколько данныхъ о великорусскомъ купечествѣ въ Кіевѣ (Чт. Общ. Нестора Лѣтописца, т. VI).

² Н. Б. Къ характеристикѣ московскихъ ратныхъ людей (К. С. 1894, VII, сс. 105—111).

³ Кіев. Ст. 1891. VI, та 1892, I.

⁴ Записки Наук. Тов. ім. Шевч. LXXXVI, сс. 75—76.

⁵ Рукопис Київ. Всеукр. Нац. Бібліотеки.

⁶ Полное Собраніе Законовъ, т. IX, № 6307.

указ Вейсбахові та Шереметьєву 16/II 1733 р.¹. Указ цей являє собою розв'язання «челобитій» київського війта Дмитрія Полоцького та міщан, які були надіслані гетьманом Д. Апостолом та генералом Нарішкіним, що перебував при ньому. Міщане скаржилися на те, що 1) київський полковник Танський посилав 230 чоловіка міщан на лінійну роботу, 2) що у міщан уже кілька років стоять кондуктори, а з 1731 р. ще й три армейських полки². При цьому вони заявляли про своє зuboження від пожеж («сгорѣла ратуша и еще репарации не имѣтъ») та про незаконні вимоги Шереметьєва відносно роботи міщан по будівництву моста і огорожі; посилаючися на жаловані грамоти, міщане прохали звільнити їх від лінійної роботи та надзвичайних тягостей. Гетьман,—мабуть через те, що недавно став гетьманом і не звик до свого становища,—ніякого рішення не дав, а послав цю челобитну в колегію иностранных діл. Колегія постановила: «мѣщанъ при прежнихъ ихъ правахъ и вольностяхъ содержать, на линейную работу и ни въ какіе наряды не включать, Киевскому полковнику до мѣщанъ дѣла не имѣть, иѣхотные полки ставить не у однихъ мѣщанъ, а у всѣхъ жителей и разночинцевъ». Сенат постановив резолюцію колегії затвердити і повідомити про це гетьмана та губернаторів.

Отже дві вищі державні установи вимагали точного виконання попередніх грамот, ніби не помічаючи зазначеної вище зміни (підвладність гетьманові).

В тому-ж таки документі є переказ і іншої челобитної, що була подана в колегію иностранных діл бурмістром Павлом Войничем і Кузьмою Кричевцем. В цій великій челобитній указуються такі не згадані в попередній челобитній порушення прав міста: 1) київський полковник примушує міщан давати двох збирачів збіжжєвих та грошевих податків для військового скарбу й відвозити їх до Козельця. 2) Розташовані в Києві війська по своїй волі ставляться, переходять з помешкання на помешкання, беруть дрова, міщан б'ють, тримають під караулом, беруть гроші, гвалтують жінок, шинкують горілкою «на обиду» магістратові. Драгуни, що переїжджають через Київ по дорозі на форпости, залишаються в Києві на який хочуть час і вимагають для себе і для коней провіянту. Салдати-дозорці на заставах за перепустку до міста беруть гроші, а в Долішньому місті грабують городи та сади, деревляний посуд, дрова з возів та човнів. 3) Посли, що переїздять через Київ, беруть до ста підвод, а то й більше. Накінцута на магістрат з 1725 р. пошта примушує його тримати 15—20 коней, а подорожні часто не платять «прогонів», служачих б'ють, а вози, і сани, і наряд кінський собі забирають і увозять. 4) Шинки монастирські, козацькі та «казенні» роблять великі шкоди магістратові, та ще й «кабацькі надзирателі» не дозволяють йому торгувати

¹ Київ. Центр. Архів, кн. 3506, докум. № 2.

² Мініх, як відомо, дуже поширив київські укріплення і вважав за потрібне удержувати в Києві велику кількість війська—до 20.000.

біля поронів та мостів на Дніпрі. 5) В Долішньому місті є багато дворич ріжних монастирів, задніпровських мешканців, також москвських купців та інших ріжних людей, які «укриваєсь протекціями, постоевъ и другихъ тягостей мѣстскихъ не отбываютъ». 6) Київські рейтарі не дають міщанам користуватися вигонами на Оболоні та сіножатями по дорозі до Вишгороду, хоч поштова повинність лежить тепер на магістраті, а рейтарів тепер не 150, а всього 50 чоловіка. На ці скарги були зроблені такі резолюції: 1 та 2 пункти—задовольнити вимоги міщан; 3-ій пункт—давати підводи лише тим, хто матиме «подорожні», видані ген.-губернатором чи Нарішкіним; 6 пункт—дати рейтарам покоси з одного боку вишгородської дороги, чи навіть в іншому місці, а Оболонський вигін та покоси повернути міщанам; про 4 та 5 пункти повідомити гетьмана та генерала Нарішкіна. Отже розв'язання цих таких важних для міста питань було віддано на повну волю гетьманові, що давало йому змогу ігнорувати інтереси міста.

В 1733 р. помер війт Димитрій Полоцький. Питання про обрання нового війта викликало дуже серйозні непорозуміння. Справа ця надзвичайно цікава, бо яскраво малює становище міста в ці часи. Докладні відомості про неї можна знайти в «Полномъ Собраніи Законовъ» у статті, що має такий заголовок: «Резолюція Кабинета Министровъ отъ 16 ноябрия 1737 г. на сообщеніе Сената»¹. Де-які, не зовсім ясні вказівки на цю справу зустрічаємо в «Історіи Росіи» Соловійова² і в статті А. А. Андрієвського «Указъ о бытіи въ Кіевѣ войтомъ Кузьмѣ Кричевцу»³ і т. д. Соловійов оповідає про затвердження Кричевця Сенатом і про звільнення його через місяць з чимсь, про що був даний височайший указ, і про призначення нових виборів; які були приводи для цього звільнення—Соловійов не з'ясує. Андрієвський згадує прізвища цих війтів лише для того, щоб поповнити список війтів, поданий в книзі Закревського. В «Полномъ Собраніи Законовъ» справа ця описана докладніше, хоч у Соловійова та Андрієвського є де-які подробиці, яких нема в цьому документі. По смерті Димитрія Полоцького, гетьман Д. Апостол,—оповідає Соловійов—«по прошенію кіевскихъ мѣщанъ и по прежнему ихъ обыкновенію», запропонував їм обрати трьох кандидатів і представив їх у колегію иностранныхъ діл, при цьому генерал Нарішкін особливо рекомендував одного з них, а саме Кузьму Кричевця. В указі Сената, який надрукував Андрієвський, зазначено, що разом із листом Апостола були надіслані ще такі документи: «Кіевскаго магістрата елекція, челобитная на имя Е. И. В. и доношеніе Нарышкина». Рівночасно ген.-губернатор Вейсбах, також посилаючися на бажання членів магістрату, представив другого кандидата, бунчукового товариша Василя Биковського, внука Івана Биковського, що був колись також війтом. Розглянувши обидва прохання, Сенат «сиріказаль бытъ въ Кіевѣ войтомъ Кузьмѣ Кричевцу,

¹ Полное Собрание Законовъ, т. X, № 7434.

² Соловьёвъ, История Россіи, кн. IV, т. XX, с. 1527.

³ Кіев. Ст. 1891, V, с. 309—311.

а Быковскому быть войтомъ не надлежитъ, ибо онъ записанъ въ войсковомъ чинѣ бунчуковымъ товарищемъ». Одначе ні той, ні другий посади войта не дістали. 5/IX 1734 року («поименному Е. И. В. указу какъ оного Кричевца, такъ и другихъ въ войты опредѣлять не велѣно, а выбрать Кіевскимъ мѣщанамъ иного доброго и неподозрительного человѣка, и для конфирмаціи прислать аттестатъ»). Соловйов додає до цього такий характеристичний витяг з діл Сенату: «и при томъ тамошнему губернатору послать секретный указъ, дабы онъ на тотъ выборъ подъ руками смотрѣлъ, и какъ возможно старался, чтобы они выбрали изъ природныхъ великороссійскихъ людей, которые въ Кіевѣ мѣщанами состоятъ». Та «старанія» губернатора пішли марно. Обраний був кійвскій міщанин Павло Войнич, що був раніше на посаді бурмістра. 11/III 1735 р. іменним «Е. И. В. указомъ велѣно ему Войничу быть Кіевскимъ войтомъ».

Кричевець, спираючися на гетьмана, не хотів коритися новому войтові. Ще раніше, в 1731 р., а потім у 1733 р. гетьман своїм універсалом доручив йому, — з огляду на хоробу Димитрія Полоцького, — догляд за прибутками та видатками магістратських сум, з тим, «чтобы суммы эти безъ его вѣдома ни въ какіе расходы употребляемы не были, и магистратскіе управители ежегодно ему, Кричевцу, счета отдавали». Магістрат уважав це розпорядження за незаконне і не звертав уваги на вимоги гетьмана, а коли він помер (в 1734 р.), — на вимоги генеральної військової канцелярії, що його заступила. Але канцелярія та генерали, що були при ній, дуже енергійно домогалися виконання універсалів. Генерал Румянцев (батько Задунайського) наказав «взять членовъ магистрата подъ крѣпкій караулъ и привезти въ Глуховъ, гдѣ и содержаны будутъ, а домы ихъ и пожитки переписавъ, впредь до указу запечатать и приставить караулъ». Наступник Румянцева кн. Борятинскій пропонував навіть «тѣ права и привилеи, на которые ссылались мѣщане, у них отобрать дабы оныя по продолженію времени изъ памяти у нихъ вышли, и не имѣли на что ссылаться». Це було в 1736—1737 рр., вже по затвердженню Войнича кійвським війтом. Сенат, якому було запропоновано «разсмотрѣть всѣ обстоятельства дѣла и дать кн. Борятинскому наставленіе, какимъ образомъ ему въ произвожденіи того дѣла поступать надлежало», керуючися жалованими грамотами 7162, 7185, 7207, 1700, 1710 і особливо 1730 рр., представив кабінетові міністрів довгу постанову: ось коротенька суть її:

«1. Магістратъ въ ихъ вольностяхъ и сборахъ, расходовъ и счетахъ оставить при прежнихъ ихъ правахъ и привилеяхъ. На предложеніе же кн. Борятинского об отобраніи у нихъ жалованныхъ грамотъ сенатъ никакого отвѣта дать не можетъ, ибо оное состоитъ въ высокой Е. И. В. волѣ».

2. Недоразумѣнія магистрата, съ генеральною військовою канцелярією, выяснитъ путемъ обсеужденія совмѣстно съ ген.-губернаторомъ, которому магистратъ подчиненъ, и при томъ на основаніи жалованныхъ грамотъ, а не противорѣчащихъ имъ гетманскихъ універсаловъ».

Арестованих членів магістрата освободити і отпустити в Київ, дома їх і пожитки распечатати і отдати їмъ.

3. Правленіе магістратское, пока дѣло окончится, поручити знатнымъ и безпорочнымъ мѣщанамъ, по выбору ихъ отъ всего мѣщанства, а Быковского и Кричевца отъ управленія отрѣшити, ибо очевидно тѣхъ непорядки отъ ихъ вѣ войты происковъ больше произошли.

4. Счеты и расходы вѣ 1732 г. освидѣтельствовать губернатору по силѣ магдебургскаго права; для записки прихода и расхода держать порядочныя книги и счета и представлять ежегодно счетъ о нихъ губернатору.

5. Вѣ протчемъ тому жѣ магістрату для лучшаго порядка и непоколебимаго содержанія впредь, по силѣ жалованныхъ грамотъ, при ихъ правахъ и привилегіяхъ быть вѣ вѣдѣніи губернаторовъ, а другимъ до нихъ ничѣмъ не касаться».

На це «миѣніе» сенату була положена така резолюція кабінета міністрів: «по сему сообщенію учинити правительствующему сенату по своему разсужденію».

Ця «резолюція» знесла підвладність Київа гетьманові. Тривала вона коло п'яти років (з 10/І 1733 р. до 16/ХІ 1737 р.). Пізніше,—про це буде говорено нижче,—Розумовський, напередодні свого падіння, був намігся таки на короткий час того, що Київ був відданий під владу гетьмана.

Отже права магістрата ще раз були подтвержені. Але в той самий час, коли становище міста обмірковували вищі державні установи, на місці далі порушувалися його права. Як і раніше, 20/VI 1737 р. війт П. Войнич дістав тяжку образу: бунчуковий товариш Чорналуський «на улицѣ, публично, передь многимъ собраніемъ народа какъ безчестнѣе быть нельзя», наказав салдатамъ заарештувати його й тримати під караулом, не пускаючи до нього ні бургомістрів, ні райців, ні служників. Це було зроблене з наказу генеральної військової канцелярії через те, що магістрат не приставив з Преварки провіянту та фуражу. Коли ген.-губернатор Сукін про це довідався, він наказав негайно звільнити Войничу, але все-ж таки Войнич просидів більш як 8 годин під караулом¹.

Ген.-губернатор Сукін тоді що-йно приняв цю посаду. Очевидно, він взяв участь в цій справі тому, що в докладній інструкції², яка йому була дана, було сказано:

«Съ обрѣтающимися вѣ Києвѣ магістратомъ и мѣщанами поступать по даннымъ имъ привилегіямъ и грамотамъ, и указамъ, какъ до сего времени было во всемъ непремѣнно». Та і цей губернатор, дістаючи ордера від всемогутнього тоді Мініха, був змушений вимагати від війта докладних відомостей про прибутки та видатки міста. Магістрат у відповідь на це посилався на жаловані грамоти й скаржився на ламання їх³.

¹ Андрієвскій. Матеріали изъ архивовъ губ прав., вып. X, дѣло № 1.

² Полное Собраніе Законовъ, т. X, № 7161.

³ Авдрієвскій, *ibid.*

З усього сказаного можна ясно уявити собі, в якому хаотичному стані було урядування Київ за царювання Анни Івановни. Те, що місто було передане під оруду гетьмана та ген.-губернатора, утворювало всякі суперечності, яких ніяк не можна було погодити, й ламало дощенту всі жаловані грамоти. Гетьман та військова канцелярія протісінсько ігнорували ці грамоти, а генерал кн. Борятинський пропонував навіть відібрати їх від міщан, щоб вони не мали на що посылатися. З другого боку, у той же час поширені були права генерал-губернатора, як це доводить інструкція, що була дана в 1737 році Сукіну. Згідно з цією інструкцією йому належала до де-якої міри власть судова (п. 15—про справи, що були підсудні тайній канцелярії, і п. 20 «розыскныхъ и челобитчиковыхъ дѣлахъ») та фінансова (п. 25—про прибуткові та видаткові книги та про переховування «денежной казны»). Інструкція ця відповідала загальному напрямку царювання Анни Івановни та відношенню її до України, яка тоді була з огляду на війну з Турцією у військовому стані, і якою правив de facto Мініх. Все це утворювало дуже заплутані відносини й давало привід до ріжких зловживань. Та не зважаючи на такі несприятливі умовини, міщане уперто боролися за свої права й доходили свого,—вищі державні установи виносили добрі для міста постанови.

В такому-ж неясному стані перебував Київ і за царювання Єлисавети Петровни, не зважаючи на добре відомі симпатії її до України взагалі і особливо до Київ. На початку її царювання війт Павло Войнич 10/X 1743 р. подав велику челобитну¹, де прохав дати нову жаловану грамоту, яка-б потверджувала попередні, й скаржився на ріжні ламанні прав міста, які були списані в 9-ти пунктах. Сенат постановив скласти жаловану грамоту, яка-б змістом відповідала грамоті 1710 року, і представити цариці, щоб вона підписала, а на всі пункти з скаргами дав добрі для міщан резолюції. Грамота була швидко (24/X) зложена та підписана². В наступному 1744 р. цариця пустилася у свою відому подорож до Київ. Її урочисто приймали, і в Києві вона прожила два тижні. Тут вона оглядала церкви, була в Академії, але до магістрату та представників його поставилася дуже холодно. Війт Павло Войнич виїздив їй назустріч у Бровари разом із членами магістрату та значними міщанами «при играніи на трубахъ и литвахъ», але на цьому й був край. Ні в одному з «прийомів» та «торжествъ» війт участі не брав; цариця ні разу не була в магістраті. Таке незрозуміле на перший погляд відношення Єлисавети Петровни до магістрату можна пояснити лише впливом Розумовських, які вороже ставилися до міщан за їх відношення до козаків. Київські козаки зверталися навіть до гетьмана з скаргами на магістрат, і мати Розумовських—Наталія Дем'яновна спеціальним листом прохала сина оборонити козаків «отъ нахаловъ и безчеловѣчныхъ съ ними того магістрату поступковъ»³. Козаки складали дуже малу частину людности

¹ Полное Собрание Законовъ, т. XI, № 8803.

² Бантышъ-Каменскій, Історія Малої Россіи, т. IV, с. 281—282.

³ Киев. Ст. 1890, XI, с. 332—334: «Два письма Н. Д. Разумовской къ сыну». А. Гр.

Київ (в 1752 р. козацьких дворич було всього 28), але магістрат досить таки терпів від них. Головним приводом до всяких конфліктів було те, що козаки шинкували горілкою й цим зменшували прибутки магістрату від шинків магістратських. Гетьман прохав дозволити козакам промишляти шинкуванням, але у відповідь дістав височайшу грамоту (в 1752 р.), де не тільки було рішуче відмовлено козакам у такому дозволі, але й було запропоновано перевести їх з Києва до якогось иншого міста. Підставою до цієї пропозиції було виставлено те, що це «весьма пристойнѣе учинити, нежели для нихъ древнее учреждение, а особливо привилеи и жалованныя грамоты нарушить и тѣмъ Кіевскому магістрату показати неправосудіе». Ми не знайшли цієї грамоти в тих збірках документів, які нам відомі, й цитуємо її з статті Андрієвського¹. Та Розумовський і далі цікавився Київом. В 1751 р. помер війт Павло Войнич. Міщане довгий час не приступали до обрання йому наступника й лише через два роки, в 1753 р., обрали, як наказував звичай, чотирьох кандидатів і представили їх через Розумовського в «Колегію Иностранныхъ дѣлъ». Розумовський представив на височайшу конфірмацію одного з кандидатів—«лейбъ-кампаніи гранадира»², поручика Івана Сичевського, яко найбільш певну людину. В центральному архіві є автентична грамота з 31/ХІІ 1755 р.³, де наказується всім підданим «помянутаго секундъ-маіора Івана Сичевського Кіевскимъ войтомъ признавать, а Кіевскаго Магістрата бурмистрамъ, райцамъ, лавникамъ и инымъ магістратовымъ урядникамъ, такожъ мѣщанамъ и всему посполству надлежащимъ образомъ его почитать». Та вже самі обставини обрання Сичевського, а також його службова кар'єра не обіцяла нічого доброго для Києва. І справді, війтівство Сичевського було одним із найтяжчих моментів в історії київського магістрату. Небіжчик А. А. Андрієвський докладно розповів події того часу в двох статтях: «Кіевскія смуты середины прошлаго столѣтія»⁴ та «Войтовство Івана Сичевскаго въ Кіевѣ»⁵, з яких ми й наведемо найбільш істотні факти. Сичевський з самого початку свого вйтування поставив себе у ворожі відносини до магістрату. Дізнавшись про його затвердження, магістрат послав до нього у Москву депутатів з віншуванням та різними проханнями. Сичевський нічого не зробив, щоб задоволити ці прохання магістрату, а наказав, щоб той прислав нових депутатів та грошей на свої видатки. До Києва він не поспішався, і лише через два роки, в 1756 р., нарешті приїхав. Тут він поводився, як господар: підписувався «опредѣленный» війт, а не «упривілюваний», як це було у звичаю раніше;

¹ «Кіевскія смуты середины прошлаго столѣтія», Київ. Ст. 1886, XII, с. 697.

² Лейб-кампанією звали гренадерську роту Преображенського полку, яка зробила особливу діяльність і найбільш допомогла перевороту 25/ХІ 1741 року. Імператриця була капітаном її, офіцери—генералами, а салдатів було нагороджено дворянством та маєтками.

³ Окрема грамота, яку виставлено в залі архіву.

⁴ Київ. Ст. 1886, XII, с. 664—708.

⁵ Ibid., 1891, IV, V, VI і окремо.

наказав зробити ревізію обрахунків, починаючи з 1730 р., що члени магістрату вважали за незаконне, визнаючи за війтом лише судову власть; обвинувачував членів магістрату в різних зловживаннях (хоч потім показалося, що й він зовсім не безгрішна людина)¹. Робив він оце все мабуть в надії на те, що Розумовський його підтримає, бо той давно вже робив заходи, щоб підбити Київ під свою владу. Це можна зрозуміти з сенатського указу 1760 р.², що потверджує права Києва на самоврядування його магдебурзьким правом та на охорону його від «обид» київських губернаторів. Указ цей був відповіддю на скаргу міщан на незаконні вчинки генеральної військової канцелярії та військового суду, які порушували права магістрату. Ці установи надсилали магістратові укази, де вимагали розглядати справи згідно з «малоросійськими правами», а коли-б подавалися апеляційні скарги, то не виконувати присудів магістратських, а передавати справи ці на їх розгляд. справи ці вони потім розглядають та вирішують «по малоросійськимъ правамъ» і присилають для виконання присудів своїх урядовців, які при цьому «чиняють обиды магистратскимъ урядовцамъ» і тягнуть їх до відповідальности. Магістрат прохав заборонити такі розпорядження, як незаконні, бо на постанови магістрату можна апелювати лише перед Сенатом. Сенат, обмірковуючи цю скаргу, керувався жалованими грамотами польських королів, починаючи з грамоти Сигизмунда I 1544 р., та російських царів, починаючи з грамоти Олексія Михайловича 1654 р. та кінчаючи вже відомою нам резолюцією кабінета міністрів 1737 р., але представив цю справу на розгляд колегії иностранних справ. При цьому він додав, що «нынѣшній гетьманъ въ 1751 г. просилъ, чтобы ему оный магистратъ Кіевскій подчиненъ былъ, такъ чтобъ тамошній губернаторъ до него не интересовался». Колегія зробила таку постанову: «хотя по прежнимъ грамотамъ и постановленіямъ мѣщане кіевскіе всегда при своихъ вольностяхъ и собственнымъ управленіи содержаны были, но не будетъ-ли Е. И. В. угодно, изъ высочайшой къ нынѣшнему гетьману милости и для особливої его персонѣ довѣренности, тотъ кіевскій магистратъ и мѣщанъ тамошнихъ въ вѣдомство ему отдать повелѣтъ».

Імператриця, одержавши цей доклад колегії, наказала дізнатися, чи був магістрат підвладний гетьманові Скоропадському, і коли він був підвладний, то віддати його й під руку Розумовському, а коли ні,— то не віддавати. Колегія повідомила, що магістрат ніколи не був під орудою гетьманів. Скоропадський і Мазепа, коли вийти їздили до царя з челобитними, давали їм свої рекомендації, а також посилали з ними своїх представників («отъ себя непорочныхъ персонъ»), але робили це на прохання міщан, «изъ ихъ респекта, а по привилеямъ мѣщане чинить одного не были должны». Вислухавши це повідомлення,

¹ Він вимагав панщини від мешканців Пріорки, де мав хутір. Там він урядив винокурню (гуральню), а на другому хуторі мав свій шинок і не дозволяв продажу магістратської горілки. На кошт магістрату перебудував свій млин та гуральню.

² Полное Собрание Законовъ, т. XV, № 11133.

імператриця «указала»: «Кіевському магістрату быть при своихъ правахъ и привилегіяхъ по прежнему, а гетману въ вѣдомство не отдавать». Сенат постановив: «о всемъ вышеизложенномъ гетману грамоту, а Кіевской губернской Канцеляріи и Кіевскому Магістрату указы послать». Отже магістратові пощастило оборонити свої права, не зважаючи на такі надзвичайно несприятливі для цього умови.

Розумовський був змушений на якийсь час залишити «інтересоваться» справами Київа, але зате почав «інтересоваться» губернатор. Наприкінці царювання Єлисавети, 1761 р. була заснована законодавча комісія (попередниця відомої Єкатерининської комісії, що повинна була скласти проєкт нового «уложенія»). В звязку з цим сенат видав указа¹, де наказував постачати комісії потрібні їм відомості відносно законів, якими керується суд на Україні та в Київі, і проєкти нових законів. Тут ми читаємо: «въ Кіевѣ тѣ законы, по коимъ тамошніе гражданае, мѣщанство, посполитые и другого званія люди по судамъ и прочимъ распоряженіямъ содержатся... съ надлежащимъ объясненіемъ и единственнымъ положеніемъ, какъ чему быть и оное все съ депутатомъ, который бы могъ дать о всемъ потребное изъясненіе прислать въ сенатъ».

Ця комісія, як і Єкатерининська, не виконала завдань, що були їй поставлені. Чи був у тій комісії хоч якийсь депутат від Київа—невідомо, але збереглися пункти, які надіслала до сенату київська губерніяльна канцелярія² (себ-то губернатор). Пункти ці добре маюють відношення «органів урядової влади» до особливостей місцевого життя. В одному з них читаємо: «народъ Малороссійскій къ земледѣлію не прилеженъ и запасного хлѣба не имѣеть и когда у нихъ одинъ годъ хлѣба не родится, терпятъ голодь». Тому було запропоновано обов'язати магістрат зробити запасний магазин збіжжя³. В другому пункті читаємо: «въ Кіевѣ множество есть народа малороссійскаго празднаго, без всякаго дѣла», і тому пропонується спорудити суконну фабрику. Третій пункт пропонує, щоб купці як українські, так і російські—мали суд за «вексельнымъ уставомъ»⁴. В четвертому пропонується dati київському гарнізоніві лісові та земельні «угодья» з монастирських маєтностей, що лежали поблизу міста. Всі ці проєкти, очевидно, являють собою цілковите ламання всіх старовинних вольностей і виявляють зневажливе відношення до населення.

Недовге царювання Петра III (25/XII 1761 р.—28/VI 1762 р.) принесло нові шкідливі зміни в становищі Київа. Магістрат, як звичайно, вирішив послати депутацію, яка мала повиншувати нового царя і zarazом прохати його потвердити права міста. На чолі депу-

¹ Полное Собрание Законовъ, т. XV, № 11317.

² М. Ф. Владимірській-Будановъ. Проекты К. губ. канцеляріи представленныя въ Елисавет. и Екатерин. Законодат. комиссії (Кіев. Ст. 1888, V, сс. 37—43).

³ Про це дивись Кіев. Ст. 1891, VI, сс. 475—479.

⁴ Це виконано було в 1765 р. (Кіев. Ст. 1892, XI, сс. 301—304. «Первые Кіевскіе Натаріусы»),

тації стояв Сичевський. Дорогою він сварився з іншими депутатами, а приїхавши до Петербурга хоч був представлений цареві, але прохання магістратського не передав. Тим часом 20/V на прохання Розумовського був виданий указ «О бытіи Кіевскому магистрату въ вѣдѣніи гетманскомъ и о неизключеніи Кіевскихъ мѣщанъ отъ общенародныхъ повинностей»¹, який являв собою цілковите порушення всіх прав міста. Мотивувався він тим, ніби то «Кіевській магистратъ, какъ и всѣ прочіе малороссійскихъ городовъ магистраты, былъ до сего у всѣхъ гетмановъ малороссійскихъ въ полномъ гетманскомъ вѣдѣнію и только въ прошедшемъ году сенатъ исключилъ его отъ гетманской команды. Поэтому повелѣвается: 1) магистрату быть въ точной гетманской командѣ; 2) гетману поручаются вѣдать всѣ магистратскія учрежденія и доходы; 3) мѣщанъ отъ общенародныхъ повинностей не исключать; 4) въ ревизію писать не обходя никого изъ магистратскихъ; 5) сотниковъ и козаковъ изъ Кіева не выводить». До указу цього, що базувався на повному перекручуванню фактів, Сичевський поставився надзвичайно прихильно. Принесши копію його депутатам, Сичевський «похвалялся и палочемъ бить ихъ сказуя: что я желалъ, то и получилъ». Розумовський, приймаючи по цьому указу депутатів, казав: «слушайте ви Кіяне: ежели и впредъ будете шалить, то я съ вами не такъ уже буду поступать». Він наказав прислати йому копії всіх жалованих грамот та привілеїв і, не гаючи часу в столиці, негайно їхати до Кієва. Прохання так і залишилося неподане...

Політична зміна 29/VI 1762 р. викликала знову надії у киян. Вони багато разів прохали Сичевського подати новому урядові їх прохання, а коли він категорично odmовився, послали, нічого не кажучи війтові, райцю Федора Різенка до Москви. Різенкові пощастило передати в Сенат прохання, але потім він був змушений вжити всяких заходів, щоб не дізналися, хто це зробив, і виїхати з Москви, не дочекавшись резолюції на прохання. Однак і Сичевський гадав, що йому треба поїхати до Москви на чолі депутації, яку-б виверив магистрат для віншування нової імператриці. Ця депутація повинна була подати прохання про скасування указу з 20/V. Прохання це було підписане членами магистрату і навіть Сичевським, але він домагався, щоб воно було подане через гетьмана. За час переїзду до Москви Сичевський поводився з своїми товаришами так само, як і в першу їх подорож. Приїхавши до Москви, депутати явилися до гетьмана, але він прийняв їх дуже холодно, і Сичевському заборонив подавати прохання. Потім їм була дана авдієнція у імператриці, проте під час цієї авдієнції прохання подане не було. Коли-ж депутати почали вимагати у Сичевського, щоб він повернув їм їх прохання, то він відповів, що вони можуть подати прохання і без його підпису. Та депутати були обачні й задалегідь приготували й підписали прохання, і цю копію їм пощастило подати імператриці. Коли дізнався

¹ Полное Собрание Законовъ т. XV, № 11541.

про це Розумовський, то наказав, щоб депутати негайно повернулися, а роздратований Сичевський силоміць відібрав у них магістратські гроші й видаткові та прибуткові книги, порозбивавши для цього замки та скрині, і подав на них скаргу до гетьманської канцелярії. Кияне, повернувшись до Київа, і собі подали скаргу на Сичевського, де прохали його, Сичевського, «яко явного кїевскому магістрату и гражданству недоброхота и вредителя, отъ того кїевского войтовства отрѣшить, а вмѣсто его иного изъ Кїевскихъ мѣщанъ достойного по древнему обыкновенію вольными отъ народа голосами выбрать повелѣтъ».

Тим часом Сичевський, повернувшись до Київа, розпочав нову війну з членами магістрату, яка доходила до того, що він погрожував навіть «положивши ихъ въ шеренгу, битъ батожемъ». Потім Сичевський почав вимагати, щоб магістрат послав гетьманові копію з жалованих грамот. Магістрат обрав для цього особливих депутатів, але вони гетьмана в Москві не застали й передали копії до військової канцелярії, а та відіслала їх до Глухова. Та Сичевському й цього було замало, й він почав вимагати, щоб магістрат послав гетьманові й автентичні грамоти, але магістрат, мабуть пам'ятаючи замір кн. Борятинського, рішуче відмовився зробити це. Тоді Сичевський висловив сумнів що до точности копій, і Розумовський прислав військового канцеляриста Туманського перевірити копії. Сичевський і Туманський явилися в магістрат, наказали перенести скрині з грамотами з скарбової палати до судейської, наклали на скрині свої печатки й поставили біля них караул з кїївських козаків. Це обурило кїївських мїщан і вони посунули до судейської палати й почали бити козаків. Залунали крики «убьемъ войта, а грамотъ забирають не допустимъ». Довелося віднести грамоти знову до скарбової палати й припинити перевірку. Нарід заспокоївся, але виходячи «войта за полы рвали, а Туманского и по бокамъ поколачивали». Розлючений Сичевський поскаржився гетьманові. Гетьман наказав заарештувати багатьох членів магістрату та скинув їх з посади. А члени магістрату й собі поскаржилися сенатові й прохали скинути Сичевського з війтівства та звільнити місто від гетьманської команди. Але скарга ця вже не мала значіння, бо 29/IX 1764 р. Київу була дана жалована грамота, де потверджувалися всі попередні грамоти¹, а 15/XI того-ж таки 1764 р. виданий був маніфест про звільнення Розумовського від гетьманування та про заснування «Малоросійської Колегії» й установа генерал-губернаторства². Отже друга підвладність Київа гетьманові тривала біля двох років—з 20/V 1762 р. до 29/IX 1764 р. Що-ж до справи Сичевського, то вона затягнулася ще на два роки. Магістрат і далі подавав скарги на незаконні вчинки Сичевського. Сичевський обвинувачував членів магістрату в зловживаннях. Генерал-губернатор Глебов призначив комісію для розгляду дих усіх скарг, але ще до закінчення розгляду був виданий указ про звільнення Сичевського від

¹ Полное Собрание Законовъ, т. XVI, № 12249.

² Бантышъ-Каменскій. Исторія Малої Россіи, т. IV, сс. 290—291.

війтівства та про призначення нових виборів (20/II 1766 р.). Комісія проіснувала до 1770 р. і була скасована через те, що позовники погодилися, хоч ген.-губернатор Воєйков і хотів використати зібраний нею матеріал для ревізії магістратського господарства. Тим часом у Києві ще в 1766 р. відбулися вибори нового війта. Єкатерина дозволила обрати 4-х кандидатів, але запропонувала ген.-губернаторові Глебову «внушити» від себе, щоб на четвертого кандидата було обрано київської губерньської канцелярії прокурора Пивоварова. Глебов «внушал», але Пивоваров не був обраний. Глебова повідомили, що перед виборами були покликані до ратуші старші й було заборонено подавати голоси за Пивоварова і взагалі за кого-б то не було з Росіян,—під загрозою, що урядовець буде «лишенє чина», а міщанин—вигнаний з міста. Через деякий час новоназначений ген.-губернатор Воєйков з наказу імператриці зібрав магістрат та міщан, подер протокола попередніх виборів і наказав зробити нові вибори. Обраний був односторонньо Пивоваров¹. Доповнити історію «обрання» Пивоварова може такий факт. Через кілька днів після того, як Пивоваров став війтом, він виявив незадоволення з установленою для війта платні 100 карб. на рік («съ нѣкоторыми по магдебурскимъ правамъ обыкновенными доходами»), тоді як він, будучи прокурором, одержував 450 карб. Магістрат відповів, що війт окрім платні має значні прибутки з гуральництва на магістратському хуторі, з сіножатей і т. ін. Воєйков доповів про це сенатові, додавши до цього від себе, що він про побільшення війтові платні «резону не предвидить». Сенат знайшов, що прибутки з посади війта його «довольно награждають», і відмовив Пивоварову, додавши, що кожний повинен бути задоволений з тої оплати, яка «его должности слѣдуетъ»².

Я так довго спинився на цих подіях, бо вони дуже яскраво характеризують як становище міста в ті часи, так і ту завзяту боротьбу, яку доводилося магістратові провадити за збереження своїх стародавніх прав. Але треба зазначити, що в діяльності магістрату були і негативні сторони. Ті явища, які В. Б. Антонович зазначив (у статті про Ходик), як характеристичні явища для польського періоду, не зникли з переходом Києва під московську зверхність, а набули лише иншого характеру. Конечна потреба підроблюватися так чи инакше до вимог влади, включення в склад міської людности зайшлих елементів (особливо російських купців), диференціяція й виділення з серед кола міщанства певного роду привілейованої верстви—все це шкідливо відбилося на діяльності магістрату. Магістрат завзято боронив своє право безконтрольно розпоряджуватися міськими прибутками, а тим часом патріархальні форми рахівництва в зв'язку з зловживаннями, що не раз виявлялися, також не раз викликали і втручання влади в справи міста. В цікавій статті Н. В. Молчанов-

¹ Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. VI, т. XXVII, с. 302.

² Выборы въ Киевскіе войты Пивоварова. Жалованіе Киевскихъ войтовъ Н. М. Киев. Ст. 1897, II, сс. 35—38.

ського «Бюджеты г. Кіева въ срединѣ XVIII ст.»¹ зустрічаємо таку характеристику магістратського господарства: «Правильного денежного хозяйства магистратъ не вель, никакихъ смѣтъ не составлялось. Впервые были заведены шнуровыя книги для записи нѣкоторыхъ расходовъ не ранѣе 1757 г., но тогда жъ эти реформы встрѣтили рѣзкое противодействие со стороны нѣкоторыхъ членовъ магистрата. Въ средѣ самого магистрата не было также контролирующего органа: очередные члены отчитывались другъ передъ другомъ, разоблаченія были возможны лишь на почвѣ личныхъ интересовъ и самолюбій, а вмѣшательство войтовъ вродѣ Сычевского и Пивоварова было далеко не безкорыстнымъ». Офіційні документи, на якихъ заснована, головним чином, наша стаття, дають мало матеріялу для характеристики побутових відносин, але у вище цитованих статтях Андрієвського зустрічаємо не мало вказівок такого роду. Особливо цікава рада кол. київського вице-губернатора Костюріна магістратським депутатам, що прийшли з скаргами на Сичевського: «а вы, бурмистры и райцы о расходахъ магистратскихъ, о коихъ, знаю я довольно не можете ничѣмъ оправдаться; только возьмите сумку на плечи и, положив камень, въ Кіевѣ изъ мосту въ Днѣпръ бросайтесь...»

Перехожу до «правительственныхъ распоряженій» Єкатерининських часів. 29/IX 1764 р. дана була Київу «жалованная грамота въ подтвержденіе прежде данныхъ ему грамотъ»². Грамота ця містить у собі дословний переказ грамоти 1700 та 1710 рр., послання на грамоти 1730, 1743 та 1754 рр. та на резолюцію сенату про права міста користуватися самоврядуванням згідно з магдебурзьким правом під зверхністю ген.-губернатора (що суперечить указові 20 травня 1762 р.). На підставі цього наказується поводитися з міщанами згідно з жалованою грамотою Петра I, але з тим додатком, щоб магістрат був «під апеляцією» київського ген.-губернатора, «а всѣ непорядки и неуказанныя въ Кіевѣ поселенія и продажи по нашимъ узаконеніямъ отвращать, о чѣмъ ген.-губ. Глѣбову указъ, а гетману Разумовському грамота посланы». Отже стародавні права міста були подтвержені, хоч і з деякими винятками.

Але ця грамота відноситься до початку царювання, коли Єкатерина ще не вважала свого становища за стале і міцне і визнавала «что надобны годы и годы чтобы привыкли къ ней»³. Лише через п'ять років по вцаренню її почалася її самостійна діяльність (законодавча комісія 1767 р.). В цій комісії був і депутат з Києва—бурмістр Іосиф Василевич Гудим. У «Сборнику Императ. Русского Исторического О-ва» надруковано наказа⁴ цьому виборному „отъ всѣхъ прародительной Е. И. В. отчины города Кіева именуемого Подола, мѣщанъ и жителей», зложений 25 травня 1767 р. Наказ цей дове-

¹ Кіев. Ст. 1898, I, сс. 64—83.

² Полное Собрание Законовъ т. XVI, № 12249.

³ Соловьевъ. История Россіи, кн. X, т. XXV, с. 1379.

⁴ Сборникъ П. Р. И. О., т. CVII, сс. 183—204.

лося писати незабаром після відомого обрання на війта Пивоварова. В таких умовах тяжко було домагатися непорушення прав міста, але міщане зробили, що було в їх силі. Цей великий наказ складається з п'яти пунктів, де постійно згадуються різні жаловані грамоти королів польських та государів російських. Перші чотири пункти повні відомих вже нам скарг: 1) на утиски торгівлі; 2) на розташування війська та на те, що міщанам тяжко постачати для нього дрова; тут же є прохання про потвердження прав міщан користуватися лісом за 25 верстов від міста; 3) на козаків з проханням виселити їх з Києва і 4) на зайшлих поселенців, що не несуть міських повинностей і не приписуються до міщанського посольства. Лише в останньому 5) пункті згадується «справо нѣмецкое, атеотонѣцкое, названное Майбурское», і далі йде прохання «вышеписанное издревле сему городу утвержденное и отъ Е. И. В. конфирмованное, право повелѣно бѣ было во всемъ оставить сему жѣ при его силѣ ненарушимо». Під цим наказом сила підписів членів магістрату, реєстрових людей і цехмістрів та урядників 14 цехів (всього 174 підписи). Підпису війта Пивоварова серед них нема. Ніяких практичних наслідків подання цього наказу не мало, як не мала їх і вся діяльність Законодавчої Комісії¹.

Більш ясні законодавчі заходи Єкатерини починаються лише в 1775 р. В ці часи і відношення її до Києва набирає більш виразного характеру. Це обумовлюється відношенням Єкатерини до України та інших країв, що мали певне самоврядування. У своїй інструкції кн. Вяземському вона писала: «Малая Россія, Лифляндія и Финляндія суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привилегіями. Нарушить оныя отмѣненіемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однакожъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи—естъ болѣе нежели ошибка, а можно сказать съ достовѣрностію—глупость. Сіи провинціи надлежитъ легчайшимъ способомъ привести къ тому, чтобы онѣ обрусѣли». Це взагалі, а зокрема про Україну сказано: «Когда въ Малороссіи гетмана не будетъ, то должно стараться, чтобы (на) вѣкъ и имя гетмановъ изчезло»². Певна річ, що з такими поглядами залишити автономію одному місту було зовсім неможливо. І дійсно 20/X 1775 р. був даний указ «о присодиненіи Києва къ Малороссіи»³. Цей указ відавав Київ під руку малоросійського генерал-губернатора гр. Румянцева-Задунайського. Через де-кілька років по цьому указі Росія була поділена на намісництва і тому-ж Румянцеву було доручено організувати київське намісництво в складі одинадцяти повітів⁴. Ці повіті мали територію колишніх полків: Переяславського, Лубенського, Миргородського та Київського⁵. Наслідком приєднання

¹ Зміст київського наказу та діяльність київського депутата Гудима описані мною в окремій статті.

² Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. VI, т. XXVI, с. 30.

³⁻⁴ Полное Собрание Законовъ, т. XX, № 14381, т. XXI, № 15228.

⁵ Див. мапи в книзі Шафонського «Черниговского Намѣстничества Топографическое описаніе».

Київа до «Малоросії» та заснування намісництва було урядження в Київі низки державних установ. Це викликало переселення до Київа з Лівобережної України урядовців, що служили в нових установах, а також багатьох багатих людей з «малоросійського шляхетства», що помітно відбилося на складі населення міста¹. В 1785 р. на Київ було поширено «городовое положеніє» і на підставі його були утворені дві думи—загальна та «шостигласна», при чому загальна дума в більшості російських міст збиралася лише один раз на три роки для обрання думи шостигласної. В Київі, що звик до самоврядування, загальна дума збиралася значно частіше й обмірковувала всі важніші питання міського урядування. Завдання «городового положенія» значно зменшили права магістрату, який зберіг лише судову владу над міщанами і завідування цехами. Наслідки цих реформ для міського господарства докладно описані в статті небіжчика Н. В. Мєлчановського «Кіевское городское управление в 1786 г.»². Дума була в повній залежності від губернатора та казенної палати, яка безцеремонно розпоряджувалася міськими коштами. Найяскравішим прикладом цього є розпорядження про виплату з прибутків міста 13.800 крб. гр. Апраксину за маєток, що був куплений у нього для міста Козельця, при чому Козелець мав заплатити цей борг по 200 крб. на рік (себ-то на протязі 69 років). «Дума не мала змоги хоч би приблизно вирівняти прибутки з видатками й внести якісь серйозні поліпшення в фінансовому господарстві міста». В другій статті того-ж автора «Бюджеты Кіева въ срединѣ XVIII ст.»³ указані як «цвях» у видаткових кошторисах міста ріжні дарунки та презенти усім власт̄ маючим урядовцям, починаючи з генерал-фельдмаршала та генерал-губернатора й кінчаючи якимсь канцеляристом «Коллегіи иностранныхъ дѣлъ». Цікава також записка про стан київського міського господарства в 1780 р., зложена бурмістром Василем Балабухою⁴, де ми знаходимо подробиці господарювання Пивоварова.

З усього наведеного вище можна бачити, що в царювання Єкатери́ни II Київ стратив свій автономний лад. Існував магістрат, існували цехи, існувала і навіть була наново організована міщанська міліція, якою міщане дуже дорожили⁵, дбайливо зберігалися і навіть потверджувалися жаловані грамоті,—але все це було лише формою. Внутрішній зміст цієї форми поволі зникав, а замість старих енергійних, самостійних оборонців прав міста—з'явилися люди нової формациї, що виховалися під впливом нових умов життя. Певна річ, були серед міщан і люди старих традицій, та становище їх ставало все більш та більш тяжким.

¹ Андрієвскій. Архивная справка о составѣ Кіевского «Общества» в 1782—1797 гг. (Києв. Ст. 1894, II, сс. 1902—903).

² Києв. Ст. 1889, V—VI, сс. 380—399 і VII, сс. 47—63.

³ Києв. Ст. 1898, I, сс. 64—83.

⁴ «Изъ сферы Кіевского городского хозяйства 2-й половины XVIII вг.» (Києв. Ст. 1887 VI—VII, сс. 578—583).

⁵ Подробиці див. Києв. Ст. 1882, V, сс. 177—192: «Кіевское представительство прежняго времени».

Наприкінці царювання Єкатери́ни, в 1793 р., по другому розділі Польщі, в склад російської імперії увійшла й правобережна Україна, що не могло не відбитися на становищі Киє́ва. Але наслідки цього найбільш виявилися вже за часів наступників Єкатери́ни II—Павла I та Олександра I.

Павло I, що взагалі неприхильно ставився до всіх розпоряджень Єкатери́ни II, повернув Малоросі́ї та Киє́ву їх попередній устрій. В наказі з 30/XI 1796 р. «о возстановленіи въ Малороссіи правленія и судопроизводства сообразно тамошнимъ правамъ и прежнимъ обрядамъ»¹ відносно Киє́ва сказано от що: «Г. Кіевъ съ его окружностю, по положенію его за Днѣпромъ отъ Малоросіи отдѣлится, для того что тому особая губернія отъ возвращенныхъ къ имперіи нашей отъ Польши земель приписана будетъ». За кілька день (12/XII 1796 р.) в указі «о новомъ раздѣленіи государства на губерніи»² сказано: «изъ бывшей польской Украины, Волыни и Подоліи къ имперіи нашей присоединенныхъ за отдѣленіемъ достаточного количества душъ и окружности для составленія Кіевской губерніи, составитъ губерніи Подольскую и Волынскую». Що-ж до самого міста Киє́ва, то права його були потвержені в 1797 р. в указі з 16/IX³. «Снисходя къ всеподданнѣйшему прошенію Кіевскаго Градскаго Главы Рыбальскаго, именовъ тамошняго Общества Намъ приносимое, Всемилостивѣйше повѣляемъ обществу гражданъ древнія Столицы въ Божѣ почитающихъ Предковъ нашихъ, Самодержцевъ Всероссійскихъ сохранять неперушимо при всѣхъ тѣхъ правахъ вольностейъ и преимуществъ, городскихъ доходахъ и выгодахъ, каковыя по жалованнымъ отъ Ихъ Величествъ грамотамъ и привилегіямъ помянутому городу присвоены, и которые Мы, силою сего возобновляемъ и утверждаемъ». Та всі ці «милости» не дуже добре гармоніювали з тими змінами, що зайшли в ці часи в складі київського населення. По другому поділі Польщі до Киє́ва понаїхало багато представників польської шляхти, що шукала ласки російського уряду й гадала, що краще бути під рукою Росії, аніж Австрії чи Пруссії. Установлення Київської губернії, де, як і в російських губерніях, багато посад обсаджувалося виборними від дворянства—ще збільшило тут польський вплив, бо більшість поміщиків було з Поляків. Відділення Киє́ва від «Малоросі́ї» мало наслідком переселення до лівобережної України багатьох осіб, що переселилися були до Киє́ва по встановленню намісництва. Нарешті перенесення до Киє́ва в 1817 р. контрактної ярмарки докінчило цей процес денационалізації Киє́ва. Ще ясніше виявилось це за царювання Олександра I в звязку з організацією новозаснованого «министерства народнаго просвѣщенія», при чому Київ був приєднаний до Виленської учебної округи, а візитатором шкіл «юго-западнаго края» був призначений гр. Т. Чацький.

¹ Полное Собрание Законовъ, т. XXIV, № 17594.

² Ibid, т. XXIV, № 17634. Отже Київ по скасуванню гетьманщини був з'єднаний з Малоросією на протязі 21 р. (20/X 1775 р. по 30/XI 1796 р.).

³ Полное Собрание Законовъ, т. XXIV, № 18142.

Та київське міщанство—хоч і значно було обмежене в своїх правах, хоч і втратило своє домінуюче становище, все-ж таки далі дбало про збереження своїх прав. В 1802 р. Олександр I знову потвердив ці права, вже в останнє. Жалована грамота м. Київу, де він потверджує його права, до наших часів не збереглася. Її нема в «Полному Собраніи Законѣвъ», а рукопис Національної Бібліотеки закінчується грамотою Павла I. Можна припустити, що Микола I, за наказом якого було зложено «Полное Собраніе Законѣвъ», уважав невідповідним занести до нього потвердження прав, які він скасував. Але до нас дійшов сучасний опис урочистого оголошення грамоти Олександра I в Києві,—опис надрукований в свій час у «Московскихъ Вѣдомостяхъ» (1802 р. № 30)¹. Наведемо коротко зміст цієї статті. У неділю 16-го лютого 1802 р. відбулося урочисте перенесення грамоти з магістрату до Успенського собору в присутності коменданта і при салютах з гармат. На путі до собору стояли міщане всіх 15 цехів, відповідно озброєні, з їх цехмістрами та цеховими корогвами. Перед височайшою грамотою йшли в парадних одягах і з шаблями на голо, в кожному ряді 3 чоловіки—всі почесні громадяне,—так звані «рейстрові». За ними несли штандарт та золоту магістратську корогву. Грала духовна музика. Грамоту несли на оксамитовій подушці з золотими торочками й кутасами—війт Рибальський та два депутати Балабуха та Борщевський.—В соборі літургію правив мітрополіт Гавріїл, були військові та цивільні урядовці. По службі божій грамота була урочисто прочитана, а потім була перенесена назад в магістрат, при чому дзвонили в дзвони й стріляли з гармат. Там в окремії скриньці—«ковчегъ» переховувалися всі жаловані грамоти, які одержував Київ. На спогад про цю подію громадяне, зібравши 10.000 крб., постановили збудувати муровану богадільню й поставити на хрещатицькому джерелі пам'ятник, до якого що-року 15 липня робити похід з хрестами та корогвами. Пам'ятник цей існує й до наших часів. На ньому є такий напис: «Усердіємъ Кіевскаго гражданства за утверждение правъ древній сея столицы Всеросійскимъ Императоромъ Александромъ I—1802 года сентября 15 дня».

Це все свідчить, що громадяне дуже дорожили спогадами про свої старовинні права та установи. Дбайливо зберігали вони свої жаловані грамоти, уряджували урочисті процесії, під час яких виступали у вигляді озброєної міліції, цехи зберігали свою замкнуту організацію й т. ин. Але за цими гарними формами давно вже не було серйозного змісту. Централізаторська політика російського уряду, що ліквідувала останки автономних установ України, не могла залишити непорушним автономний лад міської громади, в якій корінне міщанське населення було лише менш впливовою частиною порівнюючи із зайшлими елементами польським та російським. А тут ще діяльність верховодів міського урядування давно вже звертала на себе увагу й давала привід урядові втручатися в міські справи.

¹ Опис цей цілий передрукований в Київ. Ст. 1896 р. XI, сс. 65—67 в статті Л. Магфевича «Изъ жизни Кіева въ началѣ исходящаго столѣтія».

Тому наприкінці того-ж 1802 р., коли Київ була дана жалована грамота, був виданий указ «о составленіи особенной комисіи для разсмотрѣнія счетовъ кіевскаго магистрата»¹. Указ цей був викликаний скаргами громадян на тяжкі повинності, які на них наложено. Находячи, що з одного боку винний магистрат в безконтрольному орудуванні прибутками та безладному веденню книг та документів, а з другого боку, уряд неправий в тому, що своїми вимогами примусив магистрат до таких витрат, які казенна палата визнала за неправильні, наказувалося утворити комісію під проводом воєнного губернатора з віце-губернатора, маршала і одного з членів магистрату. Ця комісія повинна була розглянути розрахунки за 1799 та 1800 роки й скласти точний розрахунок податків і повинностей на будучий час. Вона також повинна була вирішити, які видатки можна віднести на рахунок міських прибутків, які повинні оплатити мешканці міста і які треба стягти з тих, що були винні в цих зловживаннях. Окрім комісії було наказано утворити комітет під головуванням цивільного губернатора з одного члена, обраного дворянством, яке має в Києві будинки, одного обраного купцями і одного міщанами та з прокурора. Цей комітет повинен був з'ясувати на будучі часи всі потрібні видатки, порівняти їх з усіма прибутками, що їх має місто, знайти засоби надолужити брак грошей податками на землю, а також з'ясувати, які повинності мусять нести мешканці міста. І «поземельний» податок, і повинності наказано було розікласти рівно на всіх і так, щоб це було як-найменш тяжко для населення, а особливо убогого.

Мабуть ці розпорядження, що відносяться до «дней Александровыхъ прекрасного начала», були викликані бажанням молодого імператора та його таємних порадників досягнути певного ладу в міських справах. Але не можна не зазначити, що вони цілковито суперечили тій грамоті 1802 року, що до нас не дійшла, і являли собою перший серйозний удар по останках міського самоврядування.

За Миколи I справа ліквідації цих останків посунулася ще далі. Приводом до втручання уряду в міські справи стала справа про грандіозні зловживання та розтрати членів магистрату, яка почалася в 1821 р., а скінчилася лише в 1846 р. Далі штовхнули цю справу знищення останків автономного ладу «донесенія» першого призначеного до Києва жандармського підполковника Рутковського, що був вражений незрозумілим для нього автономним ладом міста. Ми не будемо спинятися на подробицях зловживань. Вони вичерпані до краю в статті небіжчика І. М. Каманіна «Последніе годы самоуправления Кіева по магдебургскому праву»². Скажемо лише, що загальна сума розтрати виносила 1.400.000 крб. ассигн., себ-то в 9 разів більше за суму річних прибутків міста. Ми повинні були згадати про ці факти тому, що вони викликали урядові розпорядження, які спочатку обмежували, а потім і зовсім ліквідували останки автономних установ.

¹ Полное Собрание Законовъ, т. XXVII, № 20558.

² Кіев. Ст. 1888, V, сс. 140—168; VIII, сс. 157—195, IX, сс. 597—622.

Почалося з того, що імп. Микола I по прийомі, на якому 1/VI 1830 р. йому представилися 30 членів магістрату, наказав: «костюмъ или мундиръ издревне членами магистрата сего употребляемый старого покроя отмѣнить, а употреблять онымъ членамъ мундиръ російскій»¹. Потім, 17/IX 1831 р. було видано «положеніе о доходахъ и расходахъ губернскаго города Кіева, о управленіи имъ и о квартирной повинности»², де між иншим ми читаємо: «Управленіе доходами и расходами ввѣряется особой комиссіи о управленіи городскими доходами и расходами. Комиссія состоитъ подъ предсѣдательствомъ Кіевскаго войта изъ четырехъ членовъ по выбору отъ гражданъ, да сверхъ того назначается отъ магистрата въ комисію восемь урядниковъ изъ мѣщанъ. Одинъ изъ членовъ отъ гражданъ исполняетъ должность казначея. Въ комиссіи полагается секретарь и нужное число служителей». В 1834 р. склад комісії був переіменений. Ген.-губернатор Левашов подав довід, де проєктував «предсѣдателя комиссіи» призначати від корони, отже війтові було залишено лише головування в магістраті³. Нарешті 23/XII 1834 р. виданий був указ «о преобразованіи управленія города Кіева»⁴, який остаточно знищив останки автономії Київв. З огляду на особливу вагу цього документа вважаю за потрібне навести його цілого:

«Въ особомъ Нашемъ вниманіи къ благосостоянію города Кіева, желая всемѣрно способствовать успѣхамъ населенія, его промышленности, признали Мы нужнымъ обозрѣть въ подробности настоящій порядокъ его управленія. Изъ свѣдѣній по сему, Намъ представленныхъ и въ Государственномъ Совѣтѣ подробно разсмотрѣнныхъ удостовѣряясь, что сей порядокъ не соотвѣтствуетъ существеннымъ выгодамъ города, и что права, нѣкогда ему данныя и на первый случай (курсив подлинника) впредь до усмотрѣнія подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другія же въ течение времени и съ переменною мѣстныхъ обстоятельствъ измѣнясь въ ихъ дѣйствіи обратились во вредъ и отягощеніе цѣлому составу городского общества, признаемъ Мы за благо согласнo мнѣнія Государственнаго Совѣта постановить:

1) Для управленія городскихъ хозяйственныхъ дѣлъ учредить въ Кіевѣ по примѣру другихъ городовъ Россійской Имперіи Городскую Думу на основаніи Городового Положенія и послѣдующихъ узаконеній. Затѣмъ Городецкую Комиссію, нынѣ тамъ существующую упразднить, а дѣла ея передать въ Думу.

2) Магістрату города Кіева, какъ въ образованіи его по выборамъ, такъ и въ порядкѣ его дѣлъ и въ отношеніяхъ къ губернскому начальству и судебнымъ мѣстамъ, присвоить тѣ права и обязанности, какіе присвоены прочимъ магистратамъ, на основаніи общихъ законовъ.

¹ Ibid., 1901, VII—VIII, сс. 13—16.

² 2-ое Полное Собрание Законовъ т. IV, № 4803.

³ 2-ое Полное Собрание Законовъ, т. IX, № 7390.

⁴ Ibid., т. X, № 7694.

3) Освободити городское общество отъ содержанія городской стражи, состоящей изъ 2000 пѣхоты и 500 ч. конницы съ артиллерією, какъ отъ повинности для благоустройства города по настоящему его положенію бесполезной.

4) Съ отмѣной сей повинности, хотя-бы, по общему порядку, всѣ мѣщане города Києва подлежали отправленію рекрутской повинности, но по уваженію того, что нѣкоторые изъ нихъ пользовались уже отъ оной изъятіємъ оставить въ сей повинности тѣхъ только лицъ, кои бывъ приписаны къ городу Києву послѣ ревизіи 1782 года, доселѣ оную отправляли; со сторожиловъ же въ ревизіи 1782 года записанныхъ и семействъ ихъ въ каждый рекрутскій поборъ по губерніи взыскать по 1000 рублей деньгами за всякого причитающагося съ нихъ рекрута, и деньги сіи не внося въ казну обращать въ городскій доходъ и употреблять въ пользу самого города и въ пособіе къ благоустройству. При семъ не воспрещается городскому обществу отдавать мѣщанъ въ рекруты и натурою по общественнымъ приговорамъ, на общемъ основаніи существующихъ до сего правилъ, но безъ зачета ихъ въ денежную рекрутскую повинность, какъ слѣдующую не въ казну, а въ городской доходъ и предназначенную въ пользу самого города.

5) Какъ по общимъ законамъ за безчестіе словомъ, письмомъ или дѣломъ городскому обывателю учиненное положено опредѣленное въ законѣ взысканіе, то и мѣщане города Києва имѣють всѣ безъ изъятія пользоваться симъ правомъ во всей его силѣ; тѣмъ же изъ нихъ кои отправляли доселе городскую службу и пользовались такъ называемымъ шляхетскимъ безчестіємъ вмѣсто одного пользоваться по жизни ихъ правомъ взысканія за безчестіе имъ нанесенное противъ прочихъ мѣщанъ по окладу вчетверо».

Як би доповненням до цього указу був указ з 8/III 1835 р., що був виданий услід за першим, що-йно наведеним тут указом, — «о льготахъ купечеству города Києва»¹, який давав ріжні пільги купцям, які збудують чи куплять у Києві будинки, а також тим, які спорудять значні фабрики. Указ цей, мотивований ніби то піклуванням про «умноженіе населенія и ободреніе промышленности въ древнемъ городѣ Киевѣ», в дійсності був скерований на те, щоб привабити до Києва російських купців, переважно старовірів, які з цього часу почали оселятися в Києві й набувати все більшого й більшого впливу.

Так розуміли це й київські мѣщане. Цей їх настрій дуже виразно відбився в одному з сучасних віршів. Вірш цей, що зберігся у кол. секретаря Думи Вертипороха, було передано до редакції «Кіевской Старини» і там надруковано під заголовком «Скорбь Кіевлянъ о потерѣ магдебургскаго права» 1835 р.² В цьому вірші ми зустрічаємо такі характеристичні строфи:

¹ Ibid., т. X, № 7931.

² Кіев. Ст. 1882, V, сс. 352—357.

«Дуже щось не гарно буде:
Хочуть голову збирать.
Аже жь голову мы маємъ?
Дакъ се жь бачить, для цехів.
Сего тильки ми вважаємъ,

А той буде для панівъ,
Да ще не съ здешнихъ
Збиратимуть чередомъ—
Се закуса для тутешнихъ,
Бо всі бачить, під судом...

Далі робиться припущення, що головою буде хтось «изъ руськихъ, з бороною», «цап, приїзій з Тули чи то з Брянська, изъ дібровъ», і навіть згадуються два прізвища—Ходунов і Дехтерьов:

«Черелізуть до насъ сміло,
Тут артіль ихъ завелась,
Поставають всі панами,

Хочь и въ патлахъ зъ бороною
Та тутъ буде головою...
Прогуляли права наши—

Москаль буде пановать».

Побоювання авторів вірша справилися: першим міським головою по заведенню нового «городового положенія» був Парфентій Михайлович Дехтерьов, купець-старовір, що урядив у Києві чугунно-плавильний завод. Наступниками Дехтерьова були Єлїсеєв, Бухтеєв, Ходунов...

Постараємося зробити підсумки з усього, що ми тут сказали. Великі князі литовські давали містам магдебурзьке право, керуючися головню економічними міркуваннями,—інтересами фіску й інтересами людности. Чужоземне німецьке право не дуже погоджувалося з громадським ладом західно-руських міст, останки якого ще залишалися на початку литовського періоду, але воно було противагою воєнно-феодалному ладу литовської держави, і тому міщане дуже дорожили цим правом і енергійно боролися за збереження його. Через те-ж найчистіший свій вигляд воно зберігало в литовський період. По Люблинській унії становище українських міст, а разом із ними й Київ, перемінилося. Польські королі заводили тут нові порядки, що деморалізували частину міщанства, але більшість їх, як і раніше, енергійно боронила свої інтереси. Епоха руїни поставила київське міщанство в нові, дуже складні, умови: йому доводилося обороняти свої інтереси з одного боку від порушення їх московськими воєводами, з другого боку—від втручання в справи міських козаків. Але міщане й далі боронили свої права. Боротьба ця—і ще в більш гострих формах—тяглася і по остаточному приєднанню міста до московської держави. З одного боку гетьмани вживали всіх заходів, щоб наложити на Київ свою руку, а підвладні їм полковники київські й узагалі козаки порушували інтереси міщан, з другого боку централізаторська діяльність російського уряду, що з часом все збільшувалася та збільшувалася, дуже відбивалася на становищі міста. Боротьба ставала що далі непосильною для київського міщанства й привела до майже цілковитого знищення автономії міста за царювання Єкатерини II. Дальша історія магістрату є повільною агонією міського самоврядування, що ще більш загострилася під впливом деморалізації міщанської олігархії, яка захопила в свої руки керування містом, а також під впливом і інших несприятливих умовин.